

TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE XVI. YÜZYILDA KOCAELİ SANCAĞI'NDA DİNİ HAYATIN İZLERİ*

Mehmet Salih Erpolat*

Öz

Kocaeli Sancağı XVI. yüzyılda İznikmid (İzmit), Kandıra, Şile, Gegivize (Genivize) (Gebze), Yoros, İznik, Yalak-Abâd (Yalova) ve Ada (Adapazarı) kazalarından müteşekkildi. Kocaeli Sancağı'nın idari sınırları bugünkü Kocaeli, Sakarya ve Yalova illeri ile İstanbul'un Anadolu yakasında yer alan Üsküdar, Kartal, Beykoz ve Şile ilçelerini kapsamaktaydı.

Kocaeli İstanbul ile Anadolu'yu karadan bağlayan yolların kavşak noktası olması ile kara ulaşımı bakımından, burada bulunan limanları ile deniz ulaşımı bakımından tarih boyunca avantajlı jeopolitik bir konuma sahip olmuştur. Bunun yanında gemi yapımına elverişli ağaçların bol olduğu geniş ormanlık alanlar bu coğrafyayı kıymetli hâle getiren başka bir unsurdur.

Kocaeli coğrafyası Osmanlı Devleti'ne kuruluşunda beşiklik yapmış sahalardan biridir. Buradaki şehirlerde kurulan ilk Osmanlı medrese, cami, imaret ve zaviyeleri Osmanlı dinî, hukuki ve sosyal düşüncesini oluşturan kurumlardı. Adı geçen kurumlar Kocaeli Sancağı'nı Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi tarihi için farklı kılmaktadır. Bu makalede Kocaeli Sancağı'na bağlı şehir, kasaba ve köylerdeki cami, mescit, medrese, muallimhane, imaret ve zaviye gibi dinî hizmetlerin yerine getirildiği müesseselerin adları tespit edilmiştir. Tahrir defterlerinde yer alan bu müesseseler ile kişi ve yer adlarında görülen dinî unsurlar üzerinden hareketle sancaktaki dinî hayat hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca Türk eğitim tarihi açısından mühim olan bu müesseselerin bulunduğu mahaller, bânileri, buralarda icra edilen hizmetler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kocaeli Sancağı, Dinî Hayat, Dinî Müesseseler, Vakıf, Tahrir Defteri

Traces of Religious Life in Kocaeli Sancak according to the Tahrir Records of the 16th Century

* Bu makale 3-5 Nisan 2015 tarihinde Kocaeli'nde düzenlenen *Uluslararası Karumürsel Alp ve Kocaeli Tarihi II Sempozyumu*'nda "XVI. Yüzyılda Kocaeli Sancağı'ndaki Dinî Hayatın İzleri" başlığı ile sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve ilaveler yapılarak yeniden düzenlenmiş hâlidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, *Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, 21280, Kampüs-Diyarbakır/Türkiye, msalihherpolat@hotmail.com, Orcid ID: 0000 0001-5000-7698

Abstract

Kocaeli Sanjak was composed of the districts of Iznikmid (Izmit), Kandira, Sile, Gegivize (Gebze), Yoros, Iznik, Yalak-Abad (Yalova) and Ada (Adapazari) in the 16th century. The administrative borders of Kocaeli Sanjak included the present provinces of Kocaeli, Sakarya and Yalova, and Üsküdar, Kartal, Beykoz and Şile, located on the Anatolian side of Istanbul.

Kocaeli had an advantageous geopolitical location throughout the history in terms of land transportation, sea ports and sea transportation, as it is at the crossroads connecting Istanbul and Anatolia overland. In addition, the existence of large forest areas where trees suitable for shipbuilding were abundant was another factor that made this geography valuable.

Kocaeli's geography is one of the fields that cradled the Ottoman state in its establishment. The first Ottoman madrasas, mosques, imarats and zawiya established in the cities here were the institutions that formed the Ottoman religious, legal and social thought. The mentioned institutions made Kocaeli Sanjak unique for the foundation of the Ottoman state. In this article, the names of the institutions where religious services such as mosques, masjids, madrasahs, teachers' houses, imarats and zawiya in the cities, towns and villages of Kocaeli Sanjak have been identified. Based on the examination of these institutions in the tahrir records and the religious elements in the names of people and places, the study analyzes the religious life in the sanjak. In addition, it also deals with the places, their founders and the services performed at these institutions, which are important for the Turkish educational history.

Keywords: Sanjak of Kocaeli, Religious Life, Religious Institutions, Foundation, Tahrir Records

Giriş

Bu çalışma ile Kocaeli Sancağı'nda XVI. yüzyılda dinî hayatın arşiv belgelerine aksetmiş olan izlerini tespit etme, belirtilen yüzyılda dinî hayatla ilgili müesseseleri, bu müesseselerdeki vazifelileri ve bunların yaşadıkları iskân yerlerini belirleme, bu kurumların banilerini ortaya çıkarma hedeflenmiştir. Böylece Kocaeli'deki dinî hayatın kaynaklara dayalı olarak gün yüzüne çıkarılması, Osmanlı Devleti'nin coğrafyayı vatan hâline getirmesi, ilk şehirleşme ve mimari numunelerinin şekillenmesi gibi hususlarda etkili olan kişi ve zümrelerin ortaya çıkmasına katkı sunacaktır. Böylece Kocaeli yöresinde İslami müesseseler vasıtasıyla oluşan kültür ortamını tanıma imkânı bulacağız.

Kocaeli'nin konumu önemli yolların geçit güzergâhı üzerindeydi¹. İstanbul'dan başlayarak Anadolu, İran, Bağdat-Basra, Suriye ve Hicaz'a ulaşan sağ

¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, C. I-II, İstanbul 2014, s. 367, 369.

kol² (Üsküdar ile Şam-ı Şerif-Hicaz), orta kol (Üsküdar-Bağdat) ve sol kol (İstanbul-Erzurum)³ adı verilen anayollar Kocaeli Sancağı'ndan geçmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun gerçekleştiği coğrafyayı⁴ kısmen de olsa içine alan Kocaeli Sancağı'nın farklı bir yönü üzerinde durulacaktır. Sancağın XVI. yüzyıldaki dinî hayatının izleri, Osmanlı arşiv belgelerinin sunduğu imkân çerçevesinde ele alınarak incelenmiştir. Kocaeli'nde dinî hayatın kurumlarıyla birlikte ele alınıp incelenmesi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren takip ettiği din ve eğitim politikasının ilk uygulama alanlarından birisi olması bakımından önemli olduğu kanaatindeyiz. Buradaki medreseler ve zaviyelerdeki verilen eğitim, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki eğitimin nüvesidir. Bu bakımdan Kocaeli yöresi Osmanlı dini yaşantısının ve müessesesleşmesinin tebellür ettiği ilk coğrafyalardandır.

Osmanlı Devleti fethettiği yerleri vatan ittihaz etmişler, derhal iskâna açmışlar, ihtiyaç duyulan müesseseleri kurmuşlar, güvenliği sağlamış ve adaleti tesis etmişlerdi. Bu faaliyetin yanında fethedilen yerin imarına çalışılmıştı. İmar faaliyetlerine devletin idarecileri, aile mensupları, tarikat şeyhleri, gönül adamları öncülük etmişlerdi. Bu kişiler hayatta iken kazandıkları servetlerini şehir ve köylerde inşa ettikleri camii, mescit, medrese, zaviye ve muallimhanelerle sancağı maddi olarak mamur hâle getirdiler, dinî ve kültürel bakımdan gelişmeye katkı sundular. Bunun yanında bu müesseselerden faydalanan halk eğitim, ahlak ve maneviyat açıdan kuşkusuz tekâmül etmişti.

Cami, medrese, zaviye, imaret veya vakıf gibi konuları ele alan hemen her bildiri, makale ve tezde İslâm medeniyetinin tarihteki önemli müesseseleri ve fonksiyonlarıyla ilgili genel bilgilerin bulunmasından dolayı bu konuda tekrara düşmemek için belirtilen husus mümkün olduğunca kısa tutulmaya çalışılmıştır. Bunun yerine, incelemiş olduğumuz defterlerdeki bilgileri tespit ederek konuyla ilgili olarak varmış olduğumuz kanaatleri öne çıkarma yoluna gidilmiştir.

Kocaeli Sancağı'ndaki Dinî Hayatın İzleri

Kocaeli Sancağı'nda XVI. yüzyılda dinî hayatın izlerini tahrir defterlerinde tespit edebildiğimiz cami, mescit, imaret, zaviye, medrese ve muallimhane gibi dinî, eğitim ve sosyal müesseseler ile köy, mezra ve mahalle ile kişi adlarında dinî hayatın izleri olabilecek unsurlar üzerinden açıklamaya çalışacağız.

² Kol, İstanbul'dan başlayarak hem Anadolu hem de Rumeli'ye olmak üzere uzun mesafeli ana güzergâhlara denirdi. Mehmet Ali Ünal, *Paradigma Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 583, 622; Kenan Ziya Taş, "XVI. Yüzyılda Bolu Sancağı'nda Zaviyeler ve Ulaşım Ağı", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan 2011)*, C. III, İzmir 2011, s. 1508.

³ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlıda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 52, 69, 86. Kocaeli'nden geçen yol güzergâhı aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Doğu Seferlerinin geçtiği yoldu. Doğan Yörük, "Anadolu'nun Sağ Kolu Üzerinde Bir Durak: Ereğli", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri 14-16 Nisan 2011*, C. III, İzmir 2011, s. 1492.

⁴ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 599.

Müslümanlar için camiler dinî hayatın en önemli unsuru, inancını yaşadıkları hürriyetlerinin göstergesi olan mabettir. Cami, tarihte bağımsız Müslüman toplum ve devletlerde mabet, eğitim-öğretim ve kültür merkezi olmanın yanında devletin bir müessesesi olarak siyasi, kamu yönetimi, adalet hizmetlerinin sağlanması ve askerî amaçlarla da kullanılmıştır⁵. Cami veya Cuma kılma Osmanlı şehri için pazarın kurulmasıyla beraber şehir olmanın alameti olarak kabul edilmektedir⁶. Bu itibarla günümüz anlayışından farklı olarak imamın görev yaptığı her yerde Cuma namazı kılınmazdı. Cuma namazları belli yerlerde ve belli şartları haiz mekânlarda kılınırdı. Bunun en önemli göstergesi caminin bulunduğu beldenin şehir ve “*bâzâr durur*” yer olması gerekirdi. Her köy ve mezrada cami bulunmuyordu. Bu bakımdan XVI. yüzyılda Kocaeli dâhilinde cami sayısı tahmin edilenden daha azdı. Kocaeli’deki camiler daha çok kaza merkezlerinde yer alıyordu. Camilerin olduğu köyler de vardı. Camilerin olduğu köyler, tahrir kayıtlarına yansımaya da, muhtemelen *paşar* kurulan yerlerdi. Böylece camiler her gün olmasa bile *cuma* ya da *paşar* kurulan günlerde kaza halkını bir araya getirme işlevini görüyordu.

Kocaeli’de XVI. yüzyılda tahrir kayıtlarına yansıyan yirmi cami mevcuttu. İznikmid’de (İzmit) iki⁷, Gebze’de dört, Kandıra’da iki⁸, İznik’te dört, Gebze’ye bağlı Üsküdar’da iki, Şile’de bir, Ada (Adapazarı) kazasında bir, Kandıra’nın Araman köyünde bir, Sapanca’da bir, İznik’in Solöz köyünde bir cami kaydının olduğu müşahade edilmektedir. Tahrir defterlerindeki kayıtlardan tespit edilen bu ibadethaneler camiler başlığı altında, defterlerde kaydedildikleri adlarıyla aşağıda verilmiştir.

Kocaeli’nde XVI. yüzyılda dinî hayatın en belirgin ve yaygın izi olarak camilerin yanında diğer bir ibadet mekânı olan mescitlerdir. Mescit için “*Arapçada dik durmak, eğilmek, baş eğmek, alnını yere koymak gibi manalara gelen scd kökünden bir mekân ismi olup İslâmiyet’te ibadet yeri mescit, cami*”⁹ manasına alınmışsa da incelemiş olduğumuz kayıtlarda yer alan mescitlerin gördüğü işlevler bakımından camilerden farklı addedildikleri düşünülebilir. Mescitlerin mahalleye veya belli bir zanaatkâr zümreye

⁵ Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 49-56.

⁶ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 26; Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 103; Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 330; *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 9; Behset Karaca, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002, s. 98; Ömer İskender Tuluk, “Osmanlı Kent Kimliğinin Mistik Öğeleri: Dini Yapılar ve Mezarlıklar”, *Hece*, S. 151/152/153, (Haziran, Temmuz, Ağustos 2009), s. 77.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu-Tahrir Defteri 438*, (Bu defter, *438 Numaralı Muhâsbe-i Vilâyet-i Anadolu (937/1530)*, II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1994 adıyla tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. Burada bu deftere yapılan atıflar BOA, TD 438 şeklinde yapılmıştır.), s. 768.

⁸ BOA, TD 438, s. 778.

⁹ R.A. Kern, “Mescid”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 1; Önkâl-Bozkurt, “Cami”, s. 46.

hizmet veren vakit namazlarının kılındığı küçük mekânlar olmasının yanında buradaki görevlilerin Ramazan aylarında ve kandiller gibi özel gün ve gecelerde icra edilen hatm-ı şerif, 'aşr-ı Kur'an, Yasin suresinin okutulması, çocuklara Kur'an öğretimi gibi faaliyetlerin mekânı durumundaydı. Mescitler bu yönüyle ibadethane olmanın yanında sosyalleşme ve dinin kültür hâline gelmesinde etkili olan müessese durumundaydı.

Kocaeli Sancağı'nda XVI. yüzyılda, kayıtlara geçtiği kadarıyla, 51 mescit mevcuttu. Bunların on ikisi köylerde, Ayşe Hatun ve Davudoğlu mescitlerinin buldukları yerleşim yeri hakkında ise kesin bir kanaate varılmadı, geriye kalan 37 mescit ise kaza merkezlerinde bulunuyordu. Mescit bakımından en zengin kaza İznik idi. Tahrir defterlerindeki kayıtlardan XVI. yüzyılda İznik'te 17 mescit tespit edilmektedir. Tespit edilen bu mescitlerin dışında da namazgâhların olma ihtimali yüksektir. Burada zikredilen mescitler birer vâkıf korumasında oldukları için kayıt altına alındıklarını düşünmek gerekmektedir.

Sancak dâhilinde dinî sâikler, fakir ve bakıma muhtaç yaşlılar, misafir ve medrese talebelerinin yiyecek ihtiyacını giderme, toplumun huzurunu sağlama amacıyla kurulmuş imaretler vardı. İmaret, medrese talebelerine, fakirlere, gariplere ve her isteyene yiyecek dağıtmak üzere kurulmuş aş evleri için kullanılan genel isimdir¹⁰. Osmanlı tarihinde bilinen en eski imaret Orhan Gazi döneminde 1336 yılında İznik'te kurulmuştur. Sultan Orhan Gazi buradaki imarete bizzat yemek dağıtarak önemli bir geleneği başlatmıştır. Bu kuruluşun varlığını sürdürmesi için vakıflar tahsis etmiştir. İmaretler, sadece medrese öğrencilerinin yemek ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda onların harçlıklarını da temin eden vakıflara ve işleve sahipti¹¹.

Tahrir defterlerindeki kayıtlara göre XVI. yüzyılda Kocaeli'nde 8 imaret mevcuttu. Bunlardan Mustafa Paşa İmaretı Gebze'de, Mehmet Paşa İmaretı Üsküdar'da, Orhan Gazi, İbrahim Paşa ile Halil Paşa imaretleri İznik'te, Orhan Bey İmaretı Mekece'de, Rüstem Paşa İmaretı ve Ahmet Paşa¹² İmaretı ise Yalova'ya bağlı Dil köyünde hizmet vermekteydi. Hersekzâde Ahmet Paşa'nın Dil köyünde yaptırdığı bu imaret zamanla tamamen tahrip olup tarihe karışmıştır¹³.

¹⁰ Mehmet Zeki Palalı, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Tarifleri Sözlüğü*, C. II, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 61; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 311; Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 347; Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 219.

¹¹ Cl. Huart, "İmaret", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/2, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 1985. Mesela İznik'teki Orhan Gazi imaretine 5 köyün geliri vakfedilmişti. Bkz. BOA, TD 438, s. 801.

¹² Adı geçen Ahmet Paşa, Osmanlı tarihinde Hersekzâde Ahmet Paşa adıyla bilinmekte olup Yavuz Sultan Selim döneminin veziriazamıdır. Hundi Hatun ile evlenmiş, bu evliliğinden Ali, Mustafa, Aynışah, Kamerşah ve Mahdumzâde adında beş oğlu dünyaya gelmiştir. Bkz. Şerafettin Turan, "Hersekzâde Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 236-237.

¹³ Heath W. Lowry, "Hersekzade Ahmet Paşa", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, (3-5 Nisan 2015)*, Kocaeli 2016, s. 22.

Kocaeli Sancağı'nda dinî hayatın izleri arasında sayabileceğimiz maddi varlık unsurlarından biri de zaviyelerdir. Zaviye, terim olarak “*herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeybin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedâva yiyecek içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut bina topluluğunu ifade etmektedir*¹⁴.” Benzer bir tanım da “*bir şeybin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân*¹⁵” şeklinde yapılmıştır. Bu kurum, İslâm dünyasında farklı zamanlarda tekke, hankâh, dergâh, ribat, âsitâne, buk‘a, imaret, düveyre, savmaa, mihrab, tevhidhâne, harâbat gibi isimlerle anılmıştır¹⁶. Kocaeli Sancağı'nda bu müesseseye için daha ziyade zaviye, bazen de tekve¹⁷ tabiri kullanılmıştır.

Bütün İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de zaviyeler önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Zaviyeler aracılığıyla bölgenin şeneltmesi ve imarı¹⁸, iç güvenlik ile yol güvenliği¹⁹, seyahat kolaylığı sağlama, gönül yaralarına şifa olma²⁰ gibi önemli hizmetler yerine getiriliyordu. Bütün bunların yanında kendilerine has inanç sistemini yaşama ve yaymada öncülük ediyorlardı. Zaviyeler, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi ile XVI. yüzyılda dinî, sosyal, ekonomik, ulaşım, güvenlik ve hizmet gibi birçok alanda işlev görmesinin yanında, esasında Osmanlı Devleti'nin dinî ve devlet anlayışının yayılmasında ve kökleşmesinde de etkili olan kurum olmuştur.

Kocaeli Sancağı'ndaki zaviyelerin çoğu şehir merkezlerinde inşa edilmiştir. Bununla birlikte stratejik yerlerde ve köylerde kurulmuş olanlar da vardı. Zaviyeler bakımından sancağın en zengin kazası, Osmanlı Devleti'nin ilk merkezlerinden olan İznik idi. İznik kazası sınırları dâhilinde 1530'da²¹ 14, 1579'da²² 10 zaviye bulunmaktaydı.

Zaviyeler için tahsis edilen gelirler büyük büyük miktarda değildi. Hatta bunlardan birçoğunun yıllık gelirleri 1.000 veya 1.000 akçeden daha düşüktü. Meselâ,

¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak-Suraiya Faruki, “Zâviye”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 468.

¹⁵ Mustafa Kara, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 368.

¹⁶ Aynı yer.

¹⁷ KKA, TD 49, v. 13a'da Bayezid Bey nd. (nâm-ı diğer) Baba Tekyesi mahallesinin adında olduğu gibi.

¹⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, s. 279-304; Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 57; *Osmanlı Dönemi Sivas Şebri ve Esmâf Teşkilatı*, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas 1998, s. 38.

¹⁹ Mehmet Salih Erpolat, “Tahrir Defterlerinde Yol Güvenliğine Dair Notlar (Diyarbakır Beylerbeyliği)”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan 2011)*, İzmir 2011, C. III, s. 1396-1401.

²⁰ Mustafa Kara, “Sultan Orhan Gazi Dönemi'nin Gönül Sultanları”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan 2011 Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2011, s. 34.

²¹ BOA, TD 438, s. 801-804.

²² KKA, TD 579, v. 60b-91b.

İznik kazasındaki Hacı Tunrul (Tonrul), Yakup Paşa, Ahi Çoban, Çarıklı, Mehmet Çelebi, Ahi Erdicik, Ahi Savcı gibi zaviyelerin gelirleri gösterilebilir²³. Tarikat şeyhlerine veya belli bazı zümrelere tanınan imkânların sınırlı olmasının temelinde ülke güvenliği ve iç huzurun bozulmasına yol açabilecek gelişmelerin önünü almak düşüncesi yer almaktadır. Bunun içindir ki hemen hiçbir Osmanlı sancağında hanedan, divan-ı hümayun üyeleri ile beylerbeyleri hariç, herhangi bir kişi veya zümrenin gelirleri oradaki sancak beyininkinden fazla değildi. Bu hususa, ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde, dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamayla taşrada devleti temsil eden görevlilerin saygınlığı ve etkinliği korumaya çalışılmıştı.

Kocaeli Sancağı'ndaki zaviyelerin kurucuları veya destekleyicilerinin aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminin önemli şahsiyetleri ve devlet adamları olduğu müşahede edilmektedir. Mehmet Bey b. Lala Şahin, Kadı Fazlullah, Nilüfer Hatun, İlyas Paşa, Yakup Paşa, Şirin Paşa (Hatun), Reyhan Paşa ve Hacı Çakra zaviyeleri gibi.

Kocaeli Sancağı'nda XVI. yüzyılda dinî hayatın maddi izleri arasında yer alan önemli bir müessese de muallimhanelerdi. Bunların bir çeşit sıbyan mektebi²⁴ olduğu ifade edilebilir. Tespitlerimize göre XVI. yüzyılda tahrir kayıtlarına yansıyan 8 muallimhane vardı. Bunlardan 3'ünü Şeyh Muhyiddin inşa etmişti. Bunlar İzmit, Gebze ve Taşköprü'de idi. Yine İzmit'te Müteveli Hacı Hasan, İznik'te Fatma Hatun, Kertil Mahallesi, Mevlana Muslihiddin ve İki Hamam köyü muallimhanesi sancaktaki diğer muallimhanelerdi. Osmanlı Devleti'nin ilk eğitim kurumları olan bu muallimhanelerin kapasiteleri göz önüne alındığında burada kalabalık kitleler yerine mahalledeki çocuklara yönelik eğitim faaliyeti verildiği ifade edilebilir.

Tahrir defterlerindeki kayıtlardan dinî sahada hizmet eden kişileri ve sayılarını tespit etmek mümkündür. Bu itibarla sancaktaki şeyh, imam, müezzin, hatip gibi görevliler hakkında mevsuk bilgilere ulaşmak mümkündür. Tahrir defterlerindeki bazı kayıtlardan bölgedeki dinî hayatın niteliği hakkında bazı ipuçlarını yakalamak mümkündür. XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda yaşayan halkın büyük çoğunluğunun Müslüman olmasından dolayı dinî alanda hizmet veren görevlilerin başında imamların geldiği görülmektedir. Bunlara müezzin, hatip, fakih, cüzhân, kıssahân, müderris, danişmend, ser-mahfil²⁵ gibi doğrudan dinî bir görev ifa edenlerin yanında yeni yetişmekte olan muhassıl²⁶ gibi öğrencileri de dâhil etmek

²³ Ahmet Güneş, "16. Yüzyılda Zaviyeler ve Gelir Paylaşımı", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 36, (2000), s. 133-134.

²⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Basım Yayım, İstanbul 1999, s. 72.

²⁵ Ser-mahfil, müezzinbaşının yardımcısı, camilerde vakfedenin şartı olarak okunacak cüzleri, temcit vb.nin okunuşunu yöneten kimse demektir. Bkz. İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2011, s. 1090. Bu adla İznik'te bir de mahalle adı mevcuttu. BOA, TD 438, 798; KKA, TD 49, v. 152a.

²⁶ Kelime anlamı hâsil eden, husule getiren ise de terim olarak Tanzimat'tan önce vergi tahsildarı anlamında kullanılmıştır, ancak tahrir defterlerinde bilgi tahsil eden öğrenci manasında kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Ahmet Kankal, *XVI. Yüzyılda Çankırı*, Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, Çankırı 2011, s. 83; Sezai Sevim, "Tahrir Defterlerindeki Muhassıl Deyimi Üzerine Bazı Bilgiler",

gerekmektedir. Kocaeli'ye ait tahrir defterlerinin özellikle vakıf kısımlarında belirtilen görevlilere ilişkin özel notlar ve bunların sayılarına dair kayıtlar mevcuttur. Mesela, 1530'da Kocaeli Sancağı'nda 156 imam, 34 müezzin, 18 hatip ve 183 muhassılın²⁷ olduğu tespit edilmektedir. Bunların yanında zaviyelerde zaviyedârlık görevini ifa edenlerin olduğu da görülmektedir. Meselâ Değirmen nd. Orhanlı²⁸ köyünde 1, Depencik Viranı Baş²⁹ köyünde 1, Umur Derviş zaviyesinde³⁰ 2 ve Karaca Ahmet³¹ zaviyesine 3 zaviyedârın görevli olduğu müşahede edilmektedir. Ancak Kocaeli Sancağı'ndaki zaviyedârların sayısının bunlardan ibaret olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Zira sancaktaki diğer zaviyelerde de zavidârların olduğunu hesaba katmak gerekir.

Dini faaliyetlerin yerine getirilmesin, verilen hizmetin niteliği büyük ölçüde imamların sayısı ve liyakat sahibi olmalarına bağlıdır. Bu bakımdan imamların sayısı ve ulaştıkları insan potansiyeli önemlidir. İmamların sayısı ve faaliyet gösterdikleri yerleşim yerlerinin önemli olduğuna inanıldığı için tespiti yapılmaya çalışıldı. Bu itibarla Kocaeli Sancağı'nda 1530 yılında tutulan tahrir defterinde imamı olan köyler tablo hâlinde verilmiştir.

Tablo 1: Kocaeli Sancağı'nda İmamı Olan Köyler

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Saraylı	34	Elmacık nd. Kum	63	İstavros ³²
2	Dere Kilise	35	Kavak	64	Hereke
3	Aban Köyü nd. Sabancı	36	Sarucalar	65	Kadılı
4	Özbek	37	Kara Ağaç Çiftlik	66	Eymir Süleyman
5	Darlık	38	Türkmen	67	Çubuklu
6	Ede nd. Gökçe Viran	39	Kara Divan	68	Ali Bahadır
7	Kara Göllü	40	Çavluca,	69	Kurna
8	Aban Köyü	41	Senir Kesen (Mz.)	70	Dere Beyli
9	Dudu Divan	42	Şeyh Pınarı (Mz.)	71	Aydoğdu
10	Hatıblu	43	Berul?	72	Kaki
11	Dudu Divan nd. Topçu	44	Ahmedlu	73	Cüngere?
12	Kaymas	45	Bağrgan	74	Has Beylü
13	Yusuf	46	Genclü	75	Hoca Köyü

Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (07-09 Nisan 1999), Konya 2000, s. 219-226.

²⁷ BOA, TD 438, s. 814.

²⁸ BOA, TD 438, s. 763.

²⁹ BOA, TD 438, s. 770. Bu köyde zâviyedârın dışında 1 imam, 2 muhassıl, 1 meremmetçi ve 1 de ma'zûl müderris kaydı düşülmüştür.

³⁰ BOA, TD 438, s. 797.

³¹ BOA, TD 438, s. 805.

³² BOA, TD 438, s. 790. Bu köyde Müslümanlar ile gayrimüslimler birlikte yaşıyorlardı. 1530'da 15 hane, 7 mücerred, 1 imam ve 4 sâhib-i berât Müslüman, 46 hane, 6 mücerred gayrimüslim kişi yaşamaktaydı.

14	Ađ Dıbek	47	Kratova ³³ (Kara Doğan)	76	Kara Diğin (Tekin)
15	Abid Pınarı	48	Tacoğlu iftlik	77	Solöz
16	Depecik Viranı Başı	49	Bıyıklı Ali	78	Bâzâr Köy
17	Nökreklu?	50	İskenderlü	79	Yortan
18	Saru Beylü	51	Kara Beyoğlu iftlik	80	Dunrulu
19	Orhanlu	52	Şeref Sunkur	81	Hayırhanlu?
20	Çakırlar	53	Soğanlu	82	Soyucak
21	Süllü	54	Pelidlü	83	Menteşe
22	Köselüce	55	Dıbeklü	84	Mehmed Köy
23	Kara İbrahim	56	Yahya	85	Yukarucak (Yukaru Kaçuk)
24	Gündüzlü	57	Şuayblu	86	Tavşanlu
25	Bayramlu	58	Bulduk	87	Kalkancı
26	Kuşçu	59	Mazlum	88	Kadı
27	Sinanoğlu iftlik nd. Sekbanca	60	Babamir?	89	Mersine?
28	Sinanoğlu nd. Muhaslu?	61	Bulgurlu	90	Kutluca
29	Ereğli iftlik	62	Sevindik	91	Çiçeklü,
30	Danişmendlu	63	Ak Viran	92	Kuyumcalu,
31	Keçilü nd. Burun	64	Döğercik	93	Küçük Depecik

Bu köylerle beraber sancaktaki toplam köy sayısı 543, mezra sayısı ise 89 olduğu kaydı mevcuttur³⁴. Bu rakamlar göz önünde tutulduğunda köylerin ancak % 17,12'sinde imam bulunduğu ifade edilebilir.

1530'da Kocaeli Sancağı'ndaki köylerin hane büyüklüklerinin dinî hayatın yaşanması ve bilhassa dinî kurumların kurulması, faaliyet göstermesi ve ayakta kalması bakımlarından incelenmesinin önemli olduğuna inanıyoruz. Kocaeli'nde 1530'da sancak dâhilindeki 22 köyde nüfus kaydı mevcut değildi. Hane sayısı 1 ile 5 arasında olan köy sayısı 106, hane sayısı 6-10 arası olan köy sayısı 109, hane sayısı 11-20 arası olan köy sayısı 169, hane sayısı 21-30 arası olan köy sayısı 89, hane sayısı 31-40 olan köy sayısı 42, hane sayısı 41-50 olan köy sayısı 20 ve hane sayısı 50'den fazla olan köy sayısı 25 idi. Bu durumda köylerin yarıdan fazlasının hane sayısı bakımından büyüklükleri 20 hanenin altındaydı. Bu tespitten hareketle köylerdeki imam, hatip, fakih ve müezzin gibi dinî hizmetleri ifa eden kişilerin köy sayısından çok az olması tabii bir durum gibi görülmelidir. Zira birkaç haneli bir köyün imam, hatip, fakih, muallim ve müezzin gibi görevlilerin masraflarını karşılamaları ya da belirtilen görevlilerin hizmet verecekleri potansiyelde bir nüfusun olmasını beklemek de pek mümkün olamazdı.

Tablo 2: Kocaeli Sancağı'nın 1530'daki Köylerinin Hane Büyüklükleri

Hane Büyüklüğü	Hane Sayısı	Hane Büyüklüğü	Hane Sayısı
0	22	21-30	99
1-5	106	31-40	42

³³ BOA, *TD 438*, s. 779'da Kratova, 1625'te Kara Doğan şeklinde yazılan köy olduğunu tahmin etmekteyiz. Bkz. KKA, *TD 49*, v.115b.

³⁴ BOA, *TD 438*, s. 814.

6-10	109	41-50	20
11-20	169	50'den fazla	25
Toplam			592*

Kocaeli Sancağı'nda dinî hizmet ifa eden görevlilerin dışında Hz. Muhammed'in soyundan olmalarından dolayı Müslümanlarca saygın olan, itibar gören ve devlet tarafından ayrıcalıklı kabul edilen 23 seyyid vardı. Bunlardan 3'ü Kandıra'nın Kuyucu³⁵ köyünde, 2'si Yoros'un Yenice Kal'a'sında³⁶, 3'ü İznik'in Muslihiddin Hoca³⁷ mahallesinde, 7'si İznik'in Görele³⁸ nahiyesinde, 1'i İznik'in Hamza Bey³⁹ köyünde ve 7'si İznik'in Karadığın⁴⁰ köyünde mütemekkindi.

Tablo 3: Kocaeli Sancağı'nda Seyyidlerin Yaşadıkları Yerler

Kaza	Mahalle/Köy	Sayısı	Kaza	Mahalle/Köy	Sayısı
Kandıra	Kuyucu Köyü	3	İznik	Görele Nahiyesi	7
Yoros	Yenice Kal'a'sı	2	İznik	Hamza Bey Köyü	1
İznik	Muslihiddin Hoca Mah.	3	İznik	Karadığın	7
Toplam					23

Kocaeli'nde XVI. yüzyılda seyyidlerin yaşamış oldukları yerlerde onlardan kalan türbe veya ziyaretgâhların varlığı hakkında mevsuk bilgimiz yoktur. Bunlardan intikal eden türbe veya ziyaretgâh gibi kutsal mekânlar mahallinde yapılacak çalışmalarla tespit edilebilir. Seyyidlerin XVI. yüzyılda yaşadıkları iskân yerlerinde mahiyeti bilinmeyen fakat halk arasında kutsal sayılarak ziyaret edilen mekânlar söz konusu ise bunlar, varlıklarına işaret ettiğimiz seyyidlere ait türbe veya makamlar olabilir.

Kocaeli Sancağı'nda az da olsa Gayrimüslim nüfus mevcuttu. Tahrir defterlerinde bunlara ait mabet ve bu mabetlerde hizmet veren görevlilerin olduğuna dair kayıtlara rastlanılmamıştır. Meselâ İznik'te 11 hane vergi mükellefinin meskûn olduğu Manastır Mahallesi ile Bağbân Kâfirleri adını taşıyan mahalleler mevcut ise de buralarda Hıristiyanlığa dair dinî hizmetin ifa edildiğini gösteren herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durum Hıristiyanların ibadetlerini yapmadıkları ve ibadetgâhlarının olmadığı anlamını taşımaz. Bu durum sadece incelediğimiz tahrir defterlerinde bunlara dair bilgilerin yer almadığı manasını taşımaktadır. Nitekim XVII. yüzyılın başlarında yöreden geçen Polonyalı Simeon Tekirdağ'dan Karamürsel'e geldiğini burada az sayıda Ermeni ve yaşlı bir papazın olduğunu belirtir. Çınık İznik denilen Nikya'ya uğradığını ve buranın harap hâlde olduğunu ifade

* Buradaki köy sayısı ile 34. nottaki köy sayılarının farklılığı bazı mezra ve çiftlikler nüfusun olmasından kaynaklanmaktadır. Bkz. BOA, TD 438, s. 765, 776, 777.

³⁵ BOA, TD 438, s. 772.

³⁶ BOA, TD 438, s. 796.

³⁷ BOA, TD 438, s. 798.

³⁸ BOA, TD 438, s. 800.

³⁹ BOA, TD 438, s. 801.

⁴⁰ BOA, TD 438, s. 802.

etikten sonra 15 hane Ermeni ile 2 papazın bulunduğunu, Sakarya (Ada)'da ise 30 hane Ermeni ve 1 papazın, İzmit'te ise 180 Ermeni hane ve 2 papazın olduğunu ifade etmektedir⁴¹. Bunların bir kısmının da Doğu Anadolu'dan gelenler olduğu belirtilmektedir. Bu durum Kocaeli yöresindeki Müslüman nüfusun daha yoğun olmasını ortaya çıkardığı gibi Gayrimüslim nüfusun bir kısmının yerli olmadığını da göstermektedir.

Kişiler taşıdığı adlar, sıfatlar ve icra ettikleri mesleklerle bazen inançlarını da ifade etmiş olurlar. Kişi adları bu yönüyle dinî hayatın izlerini taşıyabilirler. Tahrir defterlerinde binlerce kişinin adını tespit etmek mümkündür. Ancak bu isimlerin tamamını burada vermek, çalışmanın hacmini aşacağı için, mümkün değildir. Bunun yerine konuya ışık tutacak bazı adları burada tablo hâlinde vermek yararlı olacaktır.

Tablo 4: Kocaeli Sancağı'nda Dini Hayatla Alakalı Bazı Kişi Adları

No	Adı	No	Adı	No	Adı
1	Hacı Hasan ⁴²	14	Rüstem (halife)	27	Mehmed v. Dede, Muhit ⁴³
2	Hacı Hamza Bey	15	Mustafa v. Akhoca ⁴⁴	28	Süleyman b. Safi ⁴⁵
3	Hacı Kıssahân	16	Rüstem ⁴⁶	29	Musa b. Receb ⁴⁷
4	Ahmed ⁴⁸	17	Mehmed ⁴⁹	30	Süleyman b. Hızır ⁵⁰
5	Mehmed v. Mustafa (halife)	18	Hacı Ahmed (kayyum)	31	Mustafa b. Mustafa ⁵¹
6	Ali v. Akhoca	19	Ahmet Fakih ⁵²	32	Hüdaverdi b. Hüseyin ⁵³

⁴¹ Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*, Baha Matbaası, İstanbul 1964, s. 21-22; Everest Yayınları, İstanbul 2013, s. 29-31.

⁴² Hacı Hasan İznik'te bir mahalle adıydı. BOA, TD 438, s. 759; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi I*, (Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen), TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 163'te Hacı Hasan'ın Osman Gazi'nin kayın atası Edebalı'nın müridi olduğunu ve İznik'in alınmasından sonra Yenişehir kapısında yaptırılan imaretin meşihati bu zata verildiğini belirtilmektedir.

⁴³ Dabbağlar mahallesinin imamıydı. KKA, TD 49, v. 16a.

⁴⁴ KKA, TD 49, v. 14b.

⁴⁵ Yenice nd. Ahmedcik mahallesinin sâkini ve imamıydı. KKA, TD 49, v. 16b; Bu Mahallenin adını Ahmedcik şeklinde yazmayı tercih eden tarihçiler de olmuştur. Bkz. Ahmet Güneş, "16. ve 17. Yüzyıllarda İznikmid Şehri", *Gazî Akçakoca Uluslararası Gazî Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Kocaeli 2015, s. 425; Vedat Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", *Gazî Akçakoca Uluslararası Gazî Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Kocaeli 2015, s. 323.

⁴⁶ İzmit'in Sinan Bey Mescidi mahallesinde fakih ve imamdı. KKA, TD 49, v. 14b.

⁴⁷ Turudoğlu mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, TD 49, v. 16b.

⁴⁸ İznikmid (İzmit)'te Bayezid Bey nd. Baba Tekyesi mahallesinin fakih ve imamı. KKA, TD 49, v. 13a.

⁴⁹ İzmit'in Sinan Bey Mescidi mahallesinde fakih ve müezzindi. KKA, TD 49, v. 14b.

⁵⁰ Sandal mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, TD 49, v. 17a.

⁵¹ Uruslar mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, TD 49, v. 17a.

⁵² Sinan Bey Mescidi mahallesinde mukim olup muallimdi. KKA, TD 49, v. 14b.

⁵³ Uruslar mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, TD 49, v. 17a.

7	Hüseyin v. Sofu Dede ⁵⁴	20	Ali ⁵⁵	33	Hacı Habib v. Derviş
8	Hasan ⁵⁶	21	Kadim b. Sofu	34	Emir ⁵⁷
9	Mehmed Çelebi v. Kadı ⁵⁸	22	Şeyh Ali Dede b. Pir Ahmed	35	Mehmed b. Ahmed ⁵⁹
10	İbrahim ⁶⁰	23	Fahreddin Halife b. Alaeddin ⁶¹	36	Şabân ⁶²
11	Yunus Sofu	24	Osman ⁶³	37	Nebi v. Yahya ⁶⁴
12	Şemseddin ⁶⁵	25	Hacı Osman ⁶⁶	38	Mehmed v. Çalapverdi
13	Abdi ⁶⁷	26	Muhammed b. Ramazan ⁶⁸	39	Oruç v. Pîr Gâ'ib

Kocaeli Sancağı'ndaki Gayrimüslimler arasında yaygın olarak kullanılan adların Papa Yorgi, Manul (Manol), Dimitri, Kiryakos, Kosta, Varsal⁶⁹ olduğu müşahede edilmektedir.

Kişi adlarında olduğu gibi yer adlarından da dinî hayatın izlerini bulmak mümkündür. Ak Kilise, Akça Kilise, Alaca Kilise, Çanlı (Mz), Dere Kilise, Fakı Oğlu, Halife Viran (Mz), Papaslık⁷⁰, Sofu Oğlu, Hacı Oğlu, Hacı Köy, Hoca Köy, Arslan Hacı, Fakılı, Celal Hacı, Kadılar, Hacı Fakih, Hacı Yusuf, Hüseyin Hacı, Hacı Şeyh gibi yer adlarında hem Hıristiyanlık inancının hem de İslâmiyet'in izlerini görmek mümkündür. Ancak içinde *kilise* kelimesinin geçtiği yerlerin halkını Gayrimüslim kabul etmek yanıltıcı olabilir. Nitekim bu adları taşıyan köylerde Müslüman halk meskûndü.

Kocaeli Sancağı'nda XVI. yüzyılda dinî hayatın en önemli maddi izlerinden biri de yörede kurulmuş olan vakıflardı. Vakıf, sözlüklerde İslâm ülkelerinin toplum ve kültür hayatında önemli rol oynayan hayır müessesesi⁷¹ olarak yer almaktadır. Kelime anlamı ise “engelleme, durdurma, alıkoyma, ayırma bağlama, bir malı veya mülkî

⁵⁴ KKA, TD 49, v. 13a.

⁵⁵ Mescid-i Çarşu mahallesinde fakih ve imamdı. KKA, TD 49, v. 15a.

⁵⁶ İzmit'in İmaret mahallesinin fakih ve imamı idi. KKA, TD 49, v. 14a.

⁵⁷ Hacı Hasan mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, TD 49, v. 17b.

⁵⁸ KKA, TD 49, v. 14a.

⁵⁹ Depecik mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, TD 49, v. 18a.

⁶⁰ KKA, TD 49, v. 13b.

⁶¹ İzmit'in Cuma Mahallesi sâkinlerindendi. KKA, TD 49, v. 15b.

⁶² Depecik mahallesinin sâkini olup halifeydi. KKA, TD 49, v. 18a.

⁶³ İzmit'in Şeyhler mahallesinin imamıydı. KKA, TD 49, v. 15b.

⁶⁴ Hamza Fakih mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, TD 49, v. 18a.

⁶⁵ İzmit'in Mehmet Bey Camii mahallesinin fakih ve hatibi idi. KKA, TD 49, v. 14b.

⁶⁶ İzmit'in Ağçe Mescid mahallesinin imamıydı. KKA, TD 49, v. 15b.

⁶⁷ Aynı camide müezzin idi. KKA, TD 49, v. 14b.

⁶⁸ Hacı Ebri nd. Çukur mahallesinin sâkini olup dönemin Kocaeli kadısıydı. KKA, TD 49, v. 16a.

⁶⁹ Bu adların yer aldığı sayfada “İskele Kâfirleri” başlığı kullanılmıştır. Böylece bunların Müslüman olmadıkları belirtilmiştir. KKA, TD 49, v. 18b.

⁷⁰ BOA, TD 438, s. 800.

⁷¹ Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 475.

*satmamak kaydıyla bir hayır işine bağışlama, bırakma*⁷² şeklinde ifade edilmektedir. Osmanlı Devleti'ni dünya devleti, zamanının en güçlü nizamı ve model ülkesi hâline getiren unsurlar onun uyguladığı miri toprak rejimi, millet sistemi, esnaf örgütlenme tipi ve vakıf müessesesi gibi temel uygulamalarıdır⁷³.

1530'da Kocaeli Sancağı'na bağlı İznikmid (İzmit) kazasında 31⁷⁴, Kandıra'da 26⁷⁵, Şile'de 6⁷⁶, Gebze'de 31⁷⁷, Yoros'ta 3⁷⁸, İznik'te 6⁷⁹ ve Yalak-Abad'da (bugünkü Yalova) 18⁸⁰ vakıf vardı. Bu vakıflar sancaktaki cami, mescit, medrese, zaviye, imaret, darülhuffâz, köprü ve muallimhane gibi dinî ve sosyal müesseselerin yaşatılması amacıyla matuf olanlar olduğu gibi “*vakf-ı Sultan Selim Han*⁸¹”, “*vakf-ı evlâd-ı Nasreddin 'an kâbel-i Süleyman Paşa*”, “*vakf-ı evlâd-ı Câbî Bey*”, “*kâdvetü'l-meşâyih ve'l-'arifîn Şeyh Muhyiddin halife cânib-i merbûm Sultan Bâyezîd Han*”, “*vakf-ı evlâd-ı Kassabân*”, “*ebnâ-yı 'Adil Fakih*”, “*vakf-ı Hadice Sultan bint-i Sultan Bâyezîd*”, “*evkâf-ı İvaz oğlu Hacı Hamza*⁸²” gibi başlıklarla kaydedilen şahsi vakıflar “*vakf-ı amm*⁸³” başlığıyla yazılan genel vakıflar, “*vakf-ı mezâr-ı şerîf Hazret-i Emir Sultân*”, “*vakf-ı Hazret-i Eyûb Ensârî*” gibi sancak dışında olan önemli mekânlar için de vakıfların kurulmuş olduğu tespit edilmektedir.

Vakıfların kurulmasında ve desteklenmesinde padişahlar ve devlet adamlarının önemli katkıları olmuştur. Nitekim Orhan Gazi'nin Kocaeli Sancağı'ndaki gibi bazı vakıflara maddi destek verdiği anlaşılmaktadır⁸⁴. Vakıf müesseselerinde çalışan kişilerin yaşadıkları şehir, kasaba veya köylerin halkının muhtaç duruma düşmesini engellemek için vakıflara önemli akarlar sağladıkları bilinmektedir. Meselâ, Mehmed Neşri eserinde bu duruma uygun düşen şu ifadelerle yer vermiştir. Orhan Gazi, “*ehl-i ilmi ve huffâzı severdi. Huffâzı ve ehl-i ilme ulufeyi bu tayin*

⁷² Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 8; İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, Ankara 2011, s. 1775.

⁷³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000, s. 79.

⁷⁴ BOA, TD 438, s. 764-767. Bunlardan Sultan Selim Han vakfı, Firûz Ağa Mescidi ve Abdüsselâm Medresesi (Küçükçekmece'de) vakıfları İstanbul'da, Emir Sultan vakfı Bursa'daki hayır müesseseleri için tahsis edilmiştir.

⁷⁵ BOA, TD 438, s. 775-777.

⁷⁶ BOA, TD 438, s. 783-784.

⁷⁷ BOA, TD 438, s. 790-792.

⁷⁸ BOA, TD 438, s. 797.

⁷⁹ BOA, TD 438, s. 801-805.

⁸⁰ BOA, TD 438, s. 809-811.

⁸¹ BOA, TD 438, s. 764.

⁸² BOA, TD 438, s. 767; KKA, TD 579, v. 13b. Bu belgede Hacı Hamza'nın Kazıklı köyünde yolcular için bir kervansaray yaptırdığı ve Hisar Deresi'nden geçen halk yolu üzerinde bir köprü yaptırdığı belirtilmektedir. 1530'daki kayıta ise Hisar Deresi yerine Hisar Vadisi tabiri kullanılmıştır.

⁸³ BOA, TD 438, s. 766, 776, 777, 791, 792, 811.

⁸⁴ Sezai Sevim, “Orhan Gazi'nin Vakıfları (ve Desteklediği Vakıflar)”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan/April 2011 Orhan Gazi ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 243.

itdi, tâ-kim kimseden nesne almayalar. Ve bi'l-cümle Orhan zamanında 'ulemâ ve fukarâ müreffebü'-hâl oldılar. Hattâ zekât virecek kimesne bulunmaz oldı⁸⁵.” Oruç Bey de Orhan Gazi'nin hayırsever olduğunu İznikmid'i fethettikten sonra kiliseleri yıktırıp yerlerine mescit ve medreseler yaptırdığını, muhabbet ettiği dervişlere zaviyeler yaptırdığını belirtmiştir⁸⁶. “Orhan devrinde Osmanlı Beyliği layıkıyla tevessü ve inkişaf ederek az çok muntazam idare teşkilatı vücuda getirildikten sonra, yavaş yavaş Anadolu'nun büyük merkezlerinden ve hatta uzak İslâm memleketlerinden koşup gelen hanefiyü-mezheb ulema tedricen büyük bir ehemmiyet almış, kasabalarda muntazam medreseler açılmış, hülasa idare-i merkeziye kuvvetlendikçe abilerin ve Türkmen babalarının siyasi ehemmiyetleri azalarak buna mukabil ehl-i sünnet akaidi ve nazariyat-ı sufîyelerini o esasatla, velev zahiren olsun, telif edebilen şâfîler tabakküme başlamıştır⁸⁷.” Ahmet Hamdi Tanpınar da Orhan Gazi için şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Yaptırduğu camilerin kandillerini kendi elleriyle yakan, imaretlerinde pişirttiği ilk yemeği kendi eliyle fakirlere ve gariplere dağıtan Orhan Gazî'nin yarı evliya çehresi bu destanın asıl merkezidir. Bütün bu rub kuvveti ve manevilik hep ondan taşır. O bir başlangıç noktasını bir imparatorluk yapmakla kalmaz, ona rahm ve şefkatin derinliğini de katar.”⁸⁸

İznikmid (İzmit)'te şehir merkezinde 10 imam, 2 hatip, 1 muallim, 1 muarraf, 2 müezzin ve 21 muhassıl mevcuttu⁸⁹.

1530'da İzmit kazasındaki 15 vakıf köyünde dinî hizmetleri yerine getiren görevliler 4 imam, 2 müezzin kaydı mevcuttur. Bu köylerin gelirlerinin vakfedildiği dinî müesseseler ise 2 medrese, 2 cami, 4 mescit, 2 muallimhane vardı. 15 köy ve 5 mezranın gelirinin yanında 72 dükkân, 6 çiftlik ve 7 değirmen de vakıf gelirleri arasında yer almaktaydı⁹⁰.

1530'da Yoros⁹¹ kazasının mevcut 33 köy ve 3 mezrasında dinî hayatla ilgili müessese ve görevli olarak 7 imam, 2 seyyid, 7 muhassıl ve 1 zaviyenin olduğuna dair kayıt mevcuttur. Bunlardan seyitler dinî görevli olmamakla beraber Hz. Muhammed'in torunlarının neslinden olmaları hasebiyle Müslümanlarca saygın, devlet nezdinde muteber kişilerdi. Hatta devlet bunların kayıtlarını tutmak ve

⁸⁵ Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, I, s. 187.

⁸⁶ Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, (Haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s. 16.

⁸⁷ Fuat Köprülü-Franz Babinger, *Anadolu'da İslamiyet*, (Çev. Ragıp Hulusi; Haz. Mehmet Kanar), İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 64.

⁸⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, MEB Yayınları, Ankara 2001, s. 114-115.

⁸⁹ BOA, TD 438, s. 759.

⁹⁰ BOA, TD 438, s. 767.

⁹¹ Yoros, Boğaz'ın Anadolu yakasında yer alan kalesi olan bir yerd. Bkz. Semavi Eyice, “Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin Eski Durumları ve Sonraki Yapıları Hakkındaki Bilgiler”, *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu (8-9 Nisan/April 2011) Orhan Gazî ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 442; Mehmet Salih Erpolat, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler”, *I. Çekmeköy Sempozyumu Tebliğler Kitabı Şehir Tarih, Toplum Gelecek 22-23 Ekim 2016*, İstanbul 2017, s. 194.

neseplerinin sağlıklı kaydedilmesi ve bozulmaması için “*nakibüleşrafık*” müessesesini ihdas etmişti.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Kocaeli Sancağı'nda dinî hayatın izlerinin en kesif olduğu kaza İznik idi. 1530'da İznik şehir merkezinde 4 cami, 13 mescit, 12 zaviye, 2 medrese 1 muallimhane ve 5 imaret mevcuttu⁹². Bu müesseselerde hizmet veren 18 imam, 6 müezzin, 2 hatip, 1 şeyh ve 3 müderrisin olduğu müşahede edilmektedir. Bu müderrislerden biri Hüsam Bey, diğer ikisi Hayrettin Paşa⁹³ mahallesinde mukim idi. Dinî hayatın izleri birçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi İznik şehrinin mahalle adlarına da yansımıştır. Kebe Mescit, Hacı Hamza, Hacı İne Bey, Ak Mescit, Mescid-i İhvân, Mısırlı Ala'eddin Mescidi, Sefer (Bey) Mescidi, Şeyh Mehmet, Şeyh Abdî, Muslihidin Hoca, İmaret-i Orhan ve İmaret-i Halil Paşa gibi İslamiyet'i çağrıştıran mahalle adlarının yanında 18 hane, 1 mücerred vergi mükellefinin sâkin olduğu kazanın tek *Gayrimüslim* mahallesi olan “*Bağbân Kâfirleri*”⁹⁴ adıyla kaydedilmiş bir mahalle de mevcuttu. İznik kazasının 39 köy, 11 mezrasında 9 imam, 1 müezzin, 8 seyyidin olduğu tespit edilmektedir⁹⁵.

1530'da Kandıra kazasının merkezinde (nefs) 2 imam, 1 müezzin ve 2 muhassıl vardı. Kandıra kazasına bağlı 108 köyde ise 44 imam 4 hatip, 1 muallim, 1 muarraf 73 muhassıl vardı⁹⁶. Kuşçu köyünde ise 16 hane, 13 mücerred, 1 imam 2 meremmetçi, 5 sipahi-zâdenin yanında 3 de sâdâd⁹⁷ mevcuttu.

Şile (Şile) kazasının 107 köy, 10 mezrası vardı. Bunlardan 11'inde imamın olduğu kayıtları mevcuttur. Bunun yanında kaza sınırları dâhilinde 1 mescit, 1 zaviye ile dinî hayatla ilgili görevli olarak 11 imam, 2 müezzin, 14 muhassıl mevcuttu⁹⁸. Şile kazasında imam kaydı olan köyler: Ahmetlu, Bağrgan, Gençlü, Kratova (Kara Doğan), Fakı Oğlu Çiftliği, Bıyıklı Ali, İskenderlu, Kara Bey Oğlu Çiftliği ve Şeref Sunkur idi. Bunlardan Kratova⁹⁹ ve İskenderlu¹⁰⁰ köylerinde ikişer imam bulunmaktaydı. Böylece Şile kazasında 1530'da imam kaydı bulunan köy sayısı 9 idi.

1530'da Gebze kaza merkezinde 4 imam, 2 müezzin 1 hatibin görev icra ettiği anlaşılmaktadır¹⁰¹. Kaza dâhilinde ise 4 cami, 1 imaret, 1 medrese, 7 mescit 9 zaviye

⁹² BOA, TD 438, s. 798.

⁹³ BOA, TD 438, s. 798. Hayrettin Paşa Osman Gazi zamanında Bilecik, Orhan Gazi döneminde önce İznik, sonra Bursa kadılığına getirilmiştir. I. Murat (Gazi Hünkâr) zamanında ise kazaskerliğe atamıştır. Bkz. Neşri, *Kitâb-ı Cibân-nümâ*, I, s. 155.

⁹⁴ BOA, TD 438, s. 798.

⁹⁵ BOA, TD 438, s. 805.

⁹⁶ BOA, TD 438, s. 778.

⁹⁷ BOA, TD 438, s. 772. Sâdâd, seyyid kelimesinin çoğulu olup seyitler demektir. *Seyyid* Hz. Muhammed'in Hz. Hüseyin'in soyundan olan kimse, Hz. Hasan'ın soyundan gelen kişilere ise *şerif* denir.

⁹⁸ BOA, TD 438, s. 784.

⁹⁹ BOA, TD 438, s. 779.

¹⁰⁰ BOA, TD 438, s. 781.

¹⁰¹ BOA, TD 438, s. 775.

ve buralarda hizmet veren 29 imam, 10 müezzin, 1 şeyh mevcuttu. Kaza dâhilindeki imamların 7'si Üsküdar'da hizmet vermekteydi. Bunlardan 1'i İbrahim Ağa zaviyesinde, diğerleri ise Herekelü, Davut Paşa, Süleyman Ağa, Geredelü, Hamza Fakı ile Bulgurlar mahallelerinde mukimdirler¹⁰².

Tahrir defterlerindeki kayıtlara Gebze kazasına bağlı imamı bulunan köyler ise Taşlu Geçit, Soğanlu, Pelidlü, Dibeklü, Şuayblu, Bulduk, Arklar, Mazlum, Yayalar, Bulgurlu, Sevindik, Ak Viran, Güvercin, İstavros, Hereke, Kadılı, Ormanlu, Eymür Süleyman Mezrasından ibaretti¹⁰³. Bu durumda imamların 18'i ayrı ayrı köylerde olmak üzere 7'si Üsküdar'da, 4'ü Gebze merkezinde kayıtlıydı. Bâzâr Durur köyünde ise 1 hatip, 2 müezzinin olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁴.

1530'da Yoros'a bağlı Kal'a-ı Yenice'de 2 sâdât, 1 muhassıl vardı¹⁰⁵. İznik'in Muslihiddin Hoca¹⁰⁶ mahallesinde 3, Görele¹⁰⁷ nahiyesinin merkezinde 7, Hamza Bey¹⁰⁸ köyünde 1, Kara Diğın¹⁰⁹ köyünde 7 olmak üzere sâdât-ı kiramdan 18 kişi yaşamaktaydı. Böylece 1530'da Kocaeli'de Hz. Muhammed'in torunlarının soyundan olan 30 kişinin bulunduğu tespit edilmektedir.

XVI. yüzyılın ilk yarısında, günümüzde Yalova il merkezi olan Yalak-Abâd 20 akçalık bir kaza idi¹¹⁰. Kaza sınırları dâhilinde 55 köy, 14 mezra vardı. Bu yerleşim yerlerinde 1 imaret, 3 zaviye mevcuttu. Dinî hayatla ilgili müesseselerde hizmet veren 11 imam, 3 hatip, 2 müezzin, 9 muhassıl ve imaret ile zaviyelerde çalışan 19 kişi vardı¹¹¹.

Yortan, Donuzcalu, Saruhanlu, Mentеше, Savucuk, Mehmet Köy, Yukarucak, Tavşanlı, Doğancı, Kadı ve Çukuri (Çukur Köy) olmak üzere 11 köyde imam kaydına rastlanılmaktadır. Bunun yanında Aleks köyünde 1 hatip, 1 müezzin ve 1 müderris-zâde; Mürsellü köyünde 1 hatip, Kadı köyünde 1 müezzin kaydı tespit edilmiştir¹¹².

Ada kazası da Yalak-Abâd gibi 1530'da yerleşim yeri olmayan bir kazaydı. Adı geçen tarihte kaza dâhilinde 5 imam, 1 müezzin ve 1 şeyh ile 14 muhassıl kaydı

¹⁰² BOA, TD 438, s. 792, 793.

¹⁰³ BOA, TD 438, s. 785-794.

¹⁰⁴ BOA, TD 438, s. 788.

¹⁰⁵ BOA, TD 438, s. 796.

¹⁰⁶ BOA, TD 438, s. 798.

¹⁰⁷ BOA, TD 438, s. 800.

¹⁰⁸ BOA, TD 438, s. 801.

¹⁰⁹ BOA, TD 438, s. 802. Bu köyü Esleme (Teslime) Hatun vakfetmiştir. Esleme Hatun'un kimliği hakkında mevzuk bilgiye tesadüf edilmemiştir.

¹¹⁰ BOA, TD 438, s. 806.

¹¹¹ BOA, TD 438, s. 811.

¹¹² BOA, TD 438, s. 806-810.

mevcuttur¹¹³. Söz konusu imamlar Kutluca, Kuyumcalu, Çiçeklü, Küçük Depecuk köylerinde kayıtlı idi.

Dinî Müesseseler

Tablo 5: Camiler

No	Camii Adı	No	Camii Adı
1	Süleyman Paşa ¹¹⁴	11	Araman Camii ¹¹⁵
2	Çavlu Hacı Köyü Camii ¹¹⁶	12	Camii-i Kandıra ¹¹⁷
3	Mehmed Bey ¹¹⁸	13	Ahmet Paşa Camii (Karamürsel) ¹¹⁹
4	Camii nd. (Hacı) Aydın ¹²⁰	14	Havlucu Köyü (Kıssahân)? Camii

¹¹³ BOA, *TD 438*, s. 814.

¹¹⁴ BOA, *TD 438*, s. 765. Bu cami, aynı defterde İzmit'te yer alan Camii mahallesinin adına kaynaklık etmiş olmalıdır. Ekrem Hakkı Ayverdi eserinde bu camiye “Orhan Gazi Câmî’i” olarak adlandırmıştır. Eserin Âşık Paşa-zâde ile Texier’in iddia ettikleri gibi kiliseden çevrilmiş olmadığını Âşık Paşa-zade’nin övünmek için, Texier’in ise “*İşte Türklerin gâşp ettikleri bir kâilise dâbâ*” demek için bu ifadeleri kullandıklarını ileri sürerek caminin orijinal olduğunu belirtmiştir. *İstanbul Mi’mari Çağının Menşesi Osmanlı Mi’marisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gazîler, Hüdevendîğâr ve Yıldırım Bayezîd 630-805 (1230-1402)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Y, İstanbul 1989, s. 155-156.

¹¹⁵ BOA, *TD 438*, s. 777.

¹¹⁶ BOA, *TD 438*, s. 765; KKA, *TD 579*, v. 92b. Bu camiye Ada kazasının Ayan Günay köyü ile yanındaki Göçüğün mezarının geliri, Kandıra kazasının Çavlu Hacı köyündeki cami, mescit ve Kalamıça Deresi demekle ma’rûf olan dere üstünde bina ettiği köprü için Mevlana Hacı Muslihiddin tarafından vakfedilmişti.

¹¹⁷ BOA, *TD 438*, s. 784. Kandıra’daki bu camiye Osmanlı Devleti’nin ikinci padişahı olan Sultan Orhan Gazi yaptırmıştı. KKA, *TD 579*, v. 130a.

¹¹⁸ KKA, *TD 579*, v. 13a. Vakfın şartına göre bu camide imam olanlar yılda dört defa “*Kelâm-ı Kadîm*”i hatm etmekle mükellef kılınmışlardı.

¹¹⁹ KKA, *TD 579*, v. 141b. Bu cami Ahmet Paşa tarafından Karamürsel’de bina edilmişti. Defterde caminin adı hususunda bir ifade bulunmamaktadır. Ahmet Paşa vakfı başlığı altında Ahmet Paşa’nın Karamürsel Köyü’nde bir cami bina ettiğine dair kayıt mevcuttur. Bu kayıttan hareketle cami için Ahmet Paşa adı tercih edildi. Defterdeki kayıtta, Ahmet Paşa’nın ayrıca cami yakınındaki boş arazide yirmi dört dükkân, dört demirci dükkânı, iskelede yedi mahzen yaptırdığı, Mihaliç kazasının Gönen şehrindeki iki göz değirmen ile on bin akçe nakit parayı bu cami için vakfettiği anlaşılmaktadır. Bunlara mukabil caminin hatip, imam ve müezzininden Cuma günlerinde aşr-ı şerif okumalarını şart koşturmuştur.

¹²⁰ Bu ad, BOA, *TD 438*, s. 768’da Aydın; KKA, *TD 49*, v. 39b’de Hacı Aydın şeklinde yazılmıştır. Takip eden sayfada Mehmed b. Hasan adlı kişi için düşünülen “mu’arrif-i câmi’-i Orhan Gazi” kaydından caminin adının Orhan Gazi olduğu ya da Orhan Gazi tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hicabi Gülgen de Ekrem Hakkı Ayverdi’nin *Osmanlı Mirasının İlk Devri: Ertuğrul, Osman, Orhan Gazîler Hüdevendîğâr ve Yıldırım Bayezîd 630-805 (1230-1402): İstanbul Mimari Çağının Menşesi*, C. I, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1966 adlı eseri kaynak göstererek bu caminin adını Orhan Gazi olarak belirtmiştir. “Orhan Gazi Devri Mimari Eserlerin Tahlili” *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan/April 2011 Orhan Gazî ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 522. Bu eserde Orhan Gazi döneminde 137 eserin inşa edildiğini belirtmiştir. Ayrıca BOA, *TD 438*, s. 790’da “*vakf-ı câmi’-i Gekünîze (Gebze) ‘an kâbel-i Orhan Bey tâbi’-i m.*” Başlığından da caminin Orhan Bey’in desteğiyle inşa edildiği anlaşılmaktadır.

5	Subaşı nd. (Orhan) Camii ¹²¹	15	Camii-i Ada ¹²²
6	Cedid Camii-i Mustafa Paşa ¹²³	16	Orhan Bey Camii ¹²⁴
7	Sultaniye Camii ¹²⁵ (Gülfem Hatun?)	17	Hüsâm Bey Camii ¹²⁶
8	Bayezid Camii ¹²⁷	18	Kutbuddin-zade Camii ¹²⁸
9	Camii ma'a Orta Mahalle ¹²⁹	19	Solöz Köyü Camii ¹³⁰
10	İmâret-i Mehmet Paşa nd. Camii ¹³¹	20	Rüstem Paşa Camii ¹³²

Tablo 6: Mescitler

No	Mescit Adı	No	Mescit Adı
1	Çarşı ¹³³	27	Mescid-i Hacı Hamza ¹³⁴

- ¹²¹ Gebze'de yer alan bu cami aynı zamanda bulunduğu mahallenin isim kaynaklarından biri olmuştur. Bu cami 1530'da Subaşı nd. Camii, TD 438, s. 751; 1625'te ise Subaşı nd. Orhan Camii şeklinde kaydedilmiştir. BOA, KKA, TD 49, v. 216b. Kocaeli Evkaf Defterindeki bir notta bu caminin adı Gekbüze (Gebze) olarak kaydedilmiş olup Danişmend Viranı adlı köyün Orhan Bey tarafından, Muhyiddin adlı kişiye her Cuma günü *Kur'an-ı 'aşımden 'aşır* okunması şartıyla sadaka buyurarak, bu cami için vakfedildiği beyan edilmişti. KKA, TD 579, v. 29b.
- ¹²² BOA, TD 438, s. 813; KKA, TD 579, v. 95a. Orhan Gazi, bu caminin masrafı için Bil Oyan köyünün gelirini vakfetmiştir.
- ¹²³ 1530'da Gebze kazasında izine rastlanılmayan bu cami 1625'teki kayıta bulunmaktadır. KKA, TD 49, v. 218a.
- ¹²⁴ BOA, TD 438, s. 802.
- ¹²⁵ Bu cami, Gebze kazasının Üsküdar köyünde idi. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Üsküdar İstanbul'a değil, Kocaeli Sancağı'na bağlı bir kasabaydı. BOA, TD 438, s. 793; KKA, TD 49, v. 257a. Kocaeli Evkaf Defterinde Gülfem Hatun Camii diye kaydedilmiş bir cami adına rastlanılmaktadır. Sultaniye ile aynı cami olup olmadığı konusunda kesin bir kanaate varamadık. KKA, TD 579, v. 55b.
- ¹²⁶ BOA, TD 438, s. 810. Hüsâm Bey, Anadolu defterdarıydı. İznik'teki İl Dilgin? köyünün gelirini "*eczâhâna*" (cüz okuyan) cüz okutmak için vakfetmişti. Aynı defter, s. 805.
- ¹²⁷ Şile'de bir mahalle adı olup 1530'daki kayıtlarda adına rastlanılmamaktadır. Adı geçen tarihte Şile'de bir mescidin varlığı tespit edilmektedir. BOA, TD 438, s. 784; 1562'de ise Şile'de Camii adını taşıyan bir mahallenin olduğu tespit edilmektedir. Caminin adının Bayezid olduğu mahallelilerin adının yazılı olduğu kısımda Halife Emrullah b. Yakub'un "*hatib-i camii-i Bâyezîd*", Halife Hasan b. Ayvaz'ın "*müezzîn-i camii-i Bâyezîd*" kayıtları mevcuttur. Bunların yanında mahallede halife unvanlı 3 kişi daha vardı. KKA, TD 579, v.108b-109a.
- ¹²⁸ BOA, TD 438, s. 803. Bu camiye İznik'teki Çukur hamamının yıllık 1500 akçalık geliri tahsis edilmişti.
- ¹²⁹ KKA, TD 49, v. 191b.
- ¹³⁰ KKA, TD 579, v. 84b.
- ¹³¹ BOA, TD 438, s. 793. Üsküdar'da bir mahalle adıydı.
- ¹³² KKA, TD 579, v. 97b. Bu cami Rüstem Paşa'nın Sapanca'daki külliyesindeydi.
- ¹³³ BOA, TD 438, s. 766. Bu mescit için leb-i deryada (deniz kıyısında) bir zemin, niteliği belirtilmeyen 8 adet *kârbâne* (işyeri) ve hâsılı 20 akçe olan *anâr* (nar) bahçesi vakfedilmişti.
- ¹³⁴ BOA, TD 438, s. 803. İznik'te bir mahalle adıydı. Hamza Bey'in babasının adı Arduşah olup bu mabedi 1345 yılında yaptırmıştı. Bu mescit yanındaki türbeyle beraber 1930'lu yıllarda yıktırılarak yerine belediye hizmet binası yapılmıştır. Bkz. Semavi Eyice, "Camii", *Türkiye Dîyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 71.

2	Mescid-i Mahalle-i Çeşme ¹³⁵	28	Mescid-i Savcı Subaşı ¹³⁶
3	Yenice Karbânsarây ¹³⁷	29	Mescid-i Çoban Bey ¹³⁸
4	Ağça Mescid (Yenice Mescid) ¹³⁹	30	Mescid-i İbrahim Paşa ¹⁴⁰
5	Kadı ¹⁴¹	31	Ağça Mescid ¹⁴²
6	Hamza Fakih ¹⁴³	32	Mahmud Çelebi Mescidi ¹⁴⁴
7	Mescid-i Sinan Bey ¹⁴⁵	33	Mescid-i Karaoğlan ¹⁴⁶
8	Mescid-i Kara Durak ¹⁴⁷	34	Mescid-i Mahalle-i Subaşı
9	Mescid-i Cedit ¹⁴⁸	35	Mescid-i Şeyh Kudbeddin ¹⁴⁹

- ¹³⁵ KKA, *TD 579*, v. 12a. Bu mescide 1530'daki kayıtlarda yer verilmemişti, ancak aynı isimle İznikmiş'de (İzmit) bir mahalle mevcuttu. BOA, *TD 438*, s. 759.
- ¹³⁶ BOA, *TD 438*, s. 803. İznik'te bu isimle bir zaviye ve mezra da vardı. Aynı defter, s. 803.
- ¹³⁷ BOA, *TD 438*, s. 766; KKA, *TD 579*, v. 11b.
- ¹³⁸ KKA, *TD 579*, v. 86b. Bu mescit İznik şehrindeydi.
- ¹³⁹ KKA, *TD 579*, v. 12b. Aynı sayfada “*ve mescid-i mezâhıra bazı Müslümanlar 4500 akçe vakfetmişlerdir mütevellisi imamdır*” notu mevcuttur. İzmit'te bulunan bu mescit 1530'da tutulan defterde yer almamaktadır.
- ¹⁴⁰ KKA, *TD 579*, v. 87a. Bu mescit İznik'in Hoca Muslihiddin mahallesindeydi.
- ¹⁴¹ KKA, *TD 579*, v. 13a. Vâkıfın şartına göre buradaki imam ikinci vaktinde “*aşr-ı Kur'an kıraat id'e*” hükmüne muhataptı. Yani ikinci vaktinde Kur'an-ı Kerim'i okumakla mükellef kılınmıştı. Kadı aynı zamanda İzmit'te bir mahalle adıydı.
- ¹⁴² BOA, *TD 438*, s. 803. Bu mescidi Hacı Cüneyd bina etmiştir.
- ¹⁴³ BOA, *TD 438*, s. 767. Hamza Fakih adıyla İzmit'te bir de mahalle mevcuttu. Aynı defter, s. 759. Üsküdar'da da Hamza Fakı adında bir mahalle vardı. Aynı defter, s. 793.
- ¹⁴⁴ 1530'daki kayıtlarda adına rastlanılmayan bu mescit 1562'de tutulan defterde Fatma Hatun vakfı başlığı altında, Fatma Hatun Muallimhanesinin yeri tarif edilirken, adı geçmektedir. Muhtemelen 1530'dan sonraki bir tarihte inşa edilmiştir. KKA, *TD 579*, v. 90b. Aynı defterin 86a varlığındaki bir başka notta da Bali? Halife'nin bu mescit için iki dükkân vakfettiği ve çıkan bir yangından dolayı bu dükkânların yandığı, vâkıfın bu dükkânları yeniden mamur etmeye gücünün yetmediği, bunun yerine iki dükkânını daha imamın masrafları için vakfettiği ve her Salı ve Perşembe günlerinde Yasin suresinin okunmasının vâkıfın şartı olduğu bilgileri yer almaktadır.
- ¹⁴⁵ KKA, *TD 49*, v. 14b. İzmit'te bir mahalle adıydı.
- ¹⁴⁶ BOA, *TD 438*, s. 804. Bu mescidi Özbek Subaşı yaptırmıştır. Bu cami, günümüzde Hacı Özbek camisi olarak bilinmekte olup 1333 yılında inşa edilmiştir. Bkz. Eyice, “Cami”, s. 71.
- ¹⁴⁷ BOA, *TD 438*, s. 768. Kara Durak Kandıra'da bir de mahalle adıydı.
- ¹⁴⁸ Kertil ile beraber yazılmıştır. KKA, *TD 49*, v. 12b. Bu mescide Kozçeşme, Karban Saray (Kervansaray) yakınlarındaki Kertil diye bilinen yerde ve kabristandaki ceviz ağaçlarının geliri vakfedilmiştir. KKA *TD 579*, v. 14b. Kertil, adı 1946'da Amasya, Bolu, Diyarbakır, Kocaeli, Ordu ve Balıkesir illerinde de birer yerleşim yeri adı olarak Türkiye coğrafyasında bulunmaktaydı. Bkz. *Türkiye'de Meskân Yerler Kılavuzu*, C. 2, Devlet Basımevi, Ankara 1947, s. 672. Diyarbakır'ın Ergani ilçesine bağlı olan Kertil köyünün varlığı XVI. yüzyıldan beri varlığı bilinmektedir. Bkz. Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999, s. 340; KKA, *TD 106*, v. 251b.
- ¹⁴⁹ Şeyh Kutbeddin-i İzniki olarak bilinen bu mutasavvıf 1480 yılında ölmüştür. Hoca Sadettin Efendi onun için dini kuralları iyi bilen bir bilgin, kötülüklerden sakınan bir kimseydi. Tasavvuftan büyük zevk alırdı. Döneminin önemli hocalarından tahsil görmüş, her bilimle iştiğal etmiş, özellikle dinî alanda yetişmiş meşhur biriydi. Namazla ilgili sorunları açıklayan önemli bir kitap yazmıştır ifadelerini kullanmıştır. Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü'l-Tevarih*, C. V, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 27.

10	Mescid-i Hacı Hurmâ ¹⁵⁰	36	Mescid-i Şeyh Muhyiddin ¹⁵¹
11	Küçük Mescid ¹⁵²	37	Mescid-i Tersim Köyü ¹⁵³
12	Havlucu Köyü (Kıssahân)? ¹⁵⁴	38	Mescid-i Sımaklu Köyü ¹⁵⁵
13	Mescid-i Araman ¹⁵⁶	39	Mescid-i Osman Halife ¹⁵⁷
14	Mescid-i Kanlu ¹⁵⁸	40	Mescid-i Ahi Köyü ¹⁵⁹
15	Mescid-i Hacı Halil b. Yusuf ¹⁶⁰	41	Davudoğlu Mescidi ¹⁶¹
16	Güzel ¹⁶²	42	Kalafat Köyü Mescidi ¹⁶³
17	Mescid-i Balıklıağı ve Karasu ¹⁶⁴	43	Ayşe Hatun Mescidi ¹⁶⁵

¹⁵⁰ KKA, TD 579, v. 13a. “Mescid-i Hâcı Hurmâ şehr-i İznikmid’de (İzmit) Kürekçi (Kürkçü) Kapusu kurbunda (yakınında) bir dönüm mikdarı civiz ağaçları vakf-ı imâm ve mahalle-i mezburde beş aded hâne dekâkin 2 bâb fi sene 366 zîker olan mescide yigirmi üç bin akçe vakıftır” kaydı mevcuttur.

¹⁵¹ BOA, TD 438, s. 802. Bu adla İzmit, Gebze ve Taşköprü’de ise muallimhane mevcuttu. Aynı defter, s. 765.

¹⁵² BOA, TD 438, s. 785; KKA, TD 49, v. 217b. Eski Hisar yakınındaydı.

¹⁵³ BOA, TD 438, s. 777. Bu mescidin akarı Orhan Gazi tarafından sağlanmıştı. Tahrir defterindeki notta bu durum “an cânib-i Orhan” ibaresi ile ifade edilmiştir.

¹⁵⁴ BOA, TD 438, s. 776.

¹⁵⁵ Bu mescidin geliri Orhan Gazi tarafından vakfedilmişti. BOA, TD 438, s. 813.

¹⁵⁶ BOA, TD 438, s. 777. “kelbel-i Hamza Bey 1 bâb asiyâb fi sene 70”

¹⁵⁷ Bu mescit İznikmid’in Debbâğlar mahallesinde idi. KKA, TD 579, v. 13b.

¹⁵⁸ BOA, TD 438, s. 777. “der Araman” ifadesinden Araman’da olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵⁹ KKA, TD 579, v. 13b. Bu mescit Haydar Çelebi tarafından bina edilmiş olup masrafı için de 20.000 akçe vakfedilmiştir. Bu paradan 100’er akçe Regâib (metinde Du’âyet şeklinde okunabilecek biçimde yazılmıştır) ve Kadir gecelerinde yemek için tahsis edilmiştir.

¹⁶⁰ BOA, TD 438, s. 792. Gebze’nin Yaşlı Bey mahallesinde idi. Vakfın 10.000 akçalık geliri imamet, müezzinlik ve sair levâzımıye için şart koşulmuştur. 1562’de tutulan kayıтта ise mescidin bulunduğu mahalle adı da Hacı Halil olarak yer almaktadır. KKA, TD 579, v. 49b.

¹⁶¹ KKA, TD 579, v. 12b. “vakf-ı Berberîye mutassıl iki pâre yer ki tahminen bir dönüm olur Davud Oğlu mescidine vakfiyet üzere tasarruf olunmuş ve ‘Abdüs-selâm’ imâreti kurbunda tahminen bir dönüm miktarı bostanlılık dâbi varmış” şeklindeki kayıttan mescidin adı öğrenilmektedir.

¹⁶² Bu mescit Gebze’nin Güzel mahallesinde Nureddin Hamza b. Abdurrezzâk tarafından bina edilmiştir. Mescidin adı tahrir defterinde geçmemektedir. Tahrir defterindeki “vakf-ı Nureddin Hamza bin Abdurrezzâk mezbur Güzel mahallesinde bir mescid binâ idüb masârîfiçün on bin akçe vakf idüb dâbi beş bin beş yüz akçe Yalâk-âbâd kazâsında Koca Deresi dimekle ma’rûf olan mevkiide Baş Değirmen dimekle ma’rûf...” şeklindeki kayıttan hareketle bu adlandırma tarafımızdan yapılmıştır. KKA, TD 579, v. 49b.

¹⁶³ KKA, TD 579, v. 11b. Buradaki kayıтта “fabri’l meşâyib ve’s-sâkîn” ifadesinden şeyh olduğu anlaşılan Şeyh b. Halife adındaki zat, Kalafat köyündeki, Boz Kubân (1530’daki kayıтта Boz Duman şeklinde yazılmıştır. Bkz. BOA, TD 438, s. 761) ve Dere Kilise köylerindeki mülk değirmenler ile Dere Kilise köyündeki mülk bahçe buradaki mescit, zaviye ve kervansaray için vakfetmişti. Kaydın devamında yer alan şu ifadeden “ve merhum b. Halife karye-i mezburda bir kârbân sarây binâ idüb merbûm Sultân Bâyezid Hân rubüçün vakf eylemişdir” Kalafat köyündeki kervansarayı Sultan Bayezid ruhu için vakfettiği anlaşılmaktadır. Mescidin adının Kalafat mı yoksa vâkıfın adını mı taşıdığını tespit edemediğimiz için “?” işareti konulmuştur.

¹⁶⁴ BOA, TD 438, s. 813.

¹⁶⁵ KKA, TD 579, v. 86a. Şeyh Muslihiddin Mevlana Fahreddin bu mescitte cüz okunması için Kuşçulu köyü yakınında Karasu olarak bilinen su üzerindeki iki göz değirmeni ile bir kıta bağını vakfetmişti.

18	Kebe Mescid ¹⁶⁶	44	Çavlu Hacı Köyü Mescidi ¹⁶⁷
19	Ak Mescid ¹⁶⁸	45	Karasu Mescidi ¹⁶⁹
20	Mescid-i İhvân ¹⁷⁰	46	Kaymaklı Köyü Mescidi ¹⁷¹
21	Mescid-i Kuyulu Köyü	47	Berse? Köyü Mescidi ¹⁷²
22	Mescid-i Hayreddin Paşa ¹⁷³	48	Nasır Hoca Mescidi ¹⁷⁴
23	Mescid-i Hüsâm Bey ¹⁷⁵	49	Çaykalu? Mescidi ¹⁷⁶
24	Mescid-i Mahalle ¹⁷⁷	50	Mescid-i Ahi ¹⁷⁸
25	Mescid-i Şeyh Abdi ¹⁷⁹	51	Mz. Sinanoğlu Divanı ¹⁸⁰
26	Mısırlu Alaeddin Mescidi ¹⁸¹		

- ¹⁶⁶ BOA, *TD 438*, s. 798. İznik'te bir mahalle adıydı. 1562 tarihli defterde Pervane b. Abdullah Kebe-i Kütüb adıyla kaydedilmiş bir mescit mevcuttur. KKA, *TD 579*, v. 87a.
- ¹⁶⁷ KKA, *TD 579*, v. 92b. Belirtilen sayfadaki notta Hacı Muslihiddin'in Çavlu Hacı Köyü'nde iki mescit bir köprü inşa ettiği notu mevcuttur. Bu itibarla bu isimle hem cami, hem de mescit tablosuna Çavlu Hacı Köyü yazılmıştır.
- ¹⁶⁸ BOA, *TD 438*, s. 803.
- ¹⁶⁹ KKA, *TD 579*, v. 95b. Orhan Gazi, bu mescidin masrafı için Kuyumculu köyünün gelirini vakfetmişti.
- ¹⁷⁰ BOA, *TD 438*, s. 798. İznik'te bir mahalle adıydı.
- ¹⁷¹ KKA, *TD 579*, v. 97a. Orhan Gazi tarafından köyün geliri köydeki bu mescitte imamlık yapacak kişinin masrafı için vakfedilmişti.
- ¹⁷² KKA, *TD 579*, v. 97b. Orhan Gazi tarafından köydeki mescidin imameti için bir çiftlik vakfedilmişti.
- ¹⁷³ BOA, *TD 438*, s. 802; Evliya Çelebi bu cami için "*Hayreddin Paşa Câmî'i Yeşil Câmî'i nâmiyle iştibâr bulmuş bir câmî-i zâbâdur*" ifadesini kullanmıştır. Bkz. *Seyabatnâme III. Kitap*, (Haz. Seyyid Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 9; Oktay Aslanapa, bu eser için "*Osmanlı mimarisinin en önemli ve anıtsal yapıları*" ifadesini kullanmıştır. Bkz. *Osmanlı Mimarişi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1996, s. 17; Bu cami, Yunan işgali sırasında tahribata uğramış olup kıymetli halıları ile levhalarının alınmasının yanında yakılmaya çalışılmış, mermer parmaklıkları kırılmıştır. Bkz. Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri*, s. 309. Günümüzde Yeşil Cami olarak bilinmektedir.
- ¹⁷⁴ KKA, *TD 579*, v. 123b, 125a. Bu mescit Kandıra'nın Kumlu köyünde idi.
- ¹⁷⁵ BOA, *TD 438*, s. 802. Aynı zamanda İznik'te bir mahalle adıydı. Hüsâm Bey'in Anadolu defterdarı olduğu ve adına bir de cami vakfı olduğu aynı defterin 810. sayfasında kayıtlı olduğu görülmektedir.
- ¹⁷⁶ KKA, *TD 579*, v. 126a. Bu mescit Kandıra kazasının Çaykalu (belki Çakallı) köyünde olduğu tahmin edilmektedir.
- ¹⁷⁷ BOA, *TD 438*, s. 802. İznik'te bir mahalle adıydı.
- ¹⁷⁸ KKA, *TD 579*, v.127a. Bu mescidin adı Kısahacı Hacı Muslihiddin vakfı içinde geçmektedir. Ahi Mescidi Kandıra'da idi.
- ¹⁷⁹ BOA, *TD 438*, s. 803, 804. İznik'te bir mahalle adıydı.
- ¹⁸⁰ KKA, *TD 579*, v. 125b. Defterde bu isimle bir mescit kaydı yoktur, ancak Sinanoğlu Divanı mezarının altındaki kayıttan Gazi Murat Han tarafından Dedeoğlu Şeyh Süleyman'a vakfedildiği anlaşılmaktadır. 1562'de Şeyh Süleyman'ın neslinden olan Abdi, Mahmut, Yusuf ve Nebi adındaki kişiler bu vakfın akarını mescit, tekke ve köprü hizmeti karşılığında tasarruf etmekteydiler. Bu bilgilerden hareketle bu mezarada mescit ve tekkenin olduğu hükmedilmiştir.
- ¹⁸¹ BOA, *TD 438*, s. 798. İznik'te bir mahalle adıdır.

Tablo 7: Medreseler

No	Medrese Adı	No	Medrese Adı
1	Medrese-i Süleyman Paşa ¹⁸²	6	Darü'l-Hadis ¹⁸³
2	Medrese-i Tabib Muhyiddin ¹⁸⁴	7	Medrese-i Orhan Bey ¹⁸⁵
3	İznikmid Medresesi ¹⁸⁶	8	Darü'l-Huffâz-ı Balaban Paşa ¹⁸⁷
4	Mustafa Paşa Medresesi ¹⁸⁸	9	Medrese-i Mehmet Paşa ¹⁸⁹
5	Danişmend Medresesi ¹⁹⁰		

Tablo 8: Zaviyeler

No	Zaviye Adı	No	Zaviye Adı
1	Kasım Bey ¹⁹¹	19	İlyas Paşa ¹⁹²
2	Kalafat Köyü ¹⁹³	20	Mehmet Bey b. Lala Şahin ¹⁹⁴
3	Şirin Paşa ¹⁹⁵	21	Halil Paşa

¹⁸² BOA, TD 438, s. 765. Süleyman Paşa, Orhan Gazi'nin oğludur. Onun döneminin Kocaeli beyiydi. Bu medreseyi kiliseden çevirmişti. Bkz. Enver Konukçu, "Orhan Gazi'nin Şehit Oğlu Süleyman Paşa", *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan 2011 Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2011, s. 133.

¹⁸³ BOA, TD 438, s. 803. Bu medrese İznik'te olup Hayrettin Paşa tarafından yaptırılmıştır.

¹⁸⁴ BOA, TD 438, s. 767.

¹⁸⁵ BOA, TD 438, s. 804. İznik'teki bu medreseye Kozluca köyünün hâsılı ile Görele'ye bağlı Bazar Köy ve Derziler köylerinin gelirleri Orhan Bey tarafından medresede müderrislik yapacak kişi için vakfedilmiştir. KKA, TD 579, v. 79b.

¹⁸⁶ BOA, TD 438, s. 784, 792. Bu medresenin kurucusu ve ilk müderrisi, Davud-ı Kayserî olup Orhan Gazi onu Tebriz'den İznik'e davet etmişti. Bkz. Mustafa Kara, "Sultan Orhan Gazi Dönemi'nin Gönül Sultanları", *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan 2011 Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2011, s. 26-27; Süleyman Uludağ, Şerefüddin Davud-ı Kayserî'nin İznik'teki bu medresede yaklaşık 15 yıl müderrislik yaptığını ifade etmektedir. Onun ölümünden sonra da Taceddin-i Gerede'vi müderrislik görevine atanmıştır. Bkz. "Davud-ı Kayserî (öl. 751/1350)", *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan 2011 Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2011, s. 14.

¹⁸⁷ BOA, TD 438, s. 801; KKA, TD 579, v. 86a.

¹⁸⁸ Bu medrese Gebze'de idi.

¹⁸⁹ Akpınar mezrasının altındaki bir kayıttan bu medresenin Üsküdar'da olduğu anlaşılmaktadır. "...nefs-i Üsküdar'da Mehmed Paşa medresesine her kim müderris olursa onun tasarrufundadır". KKA, TD 579, v. 53a.

¹⁹⁰ BOA, TD 438, s. 784.

¹⁹¹ BOA, TD 438, s. 766.

¹⁹² İznik'teki bu zaviyenin yarısı 1562'de harap olup yeri 233 akçe ile mukataaya verilmişti. Bunun yanında İznik'te yıllık geliri 720 akçe olan bir hamam ile Yarımcı Kapısı yakınında Kemâl bahçesine bitişik bir kıt'a bağ bu zaviyenin gelirlerini teşkil etmekteydi. KKA, TD 579, v. 91a.

¹⁹³ BOA, TD 438, s. 766. Defterde "zâviye-i mescid-i Karban Saray mefâhiri'l meşâyib Şeyh beni Halife der karye-i Kalafat" şeklinde yazılmıştır.

¹⁹⁴ Bu zaviye Yenişehir'de idi. BOA, TD 438, s. 805; KKA, TD 579, v. 59b.

¹⁹⁵ BOA, TD 438, s. 766. Şirin Paşa, defterde Şirin Hatun şeklinde de geçmektedir. Aynı defter, s. 809. Şirin Hatun, Sultan Alaaddin validesi olup Bursa'daki muallimhane ve Trabzon'daki bir mescit için Yalak-Abâd kazasına bağlı Kaba Ağaç ve Koca Deresi köylerinin geliri ile Kaba Ağaç köyü sınırları içinde yer alan 4 bâb değirmeni vakfetmiştir. Paşa ifadesi, XIII. yüzyılda selvgi ve saygı hitabı olarak

4	Kutbeddin Çelebi ¹⁹⁶	22	Ahi Savcı ¹⁹⁷
5	Hamza Bey ¹⁹⁸	23	Yakut (Yakup) Paşa ¹⁹⁹
6	Ebu İshak Kâzerûni ²⁰⁰	24	Karaoğlan ²⁰¹
7	Kadı Fazlullah ²⁰²	25	Hacı Tunrul ²⁰³
8	Yahşi Bey ²⁰⁴	26	Karaca Ahmet ²⁰⁵
9	İlyas Ağa ²⁰⁶	27	Reyhan Paşa ²⁰⁷

kadınlar için de kullanılmıştır. Bu anlamda XIX. yüzyılda ise hidiv anneleri için tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Abdülkadir Özcan, “Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, s. 182.

- ¹⁹⁶ Bu zaviye İzmit'te idi. BOA, *TD 438*, s. 767, 792. İznik'te ise Kutbeddin-zâde adında bir cami vardı. Aynı defter, s. 803; Kutbeddin Çelebi, Kadı Kemaleddin Fazlullah'ın oğludur. KKA, *TD 579*, v. 24b.
- ¹⁹⁷ BOA, *TD 438*, s. 805.
- ¹⁹⁸ BOA, *TD 438*, s. 776. Kandıra kazasının Araman köyündeydi. Bu köy defterde nefis olarak kaydedilmiştir.
- ¹⁹⁹ I. Murat'ın I. Kosova Savaşı'nda Yıldırım Bayezid tarafından katledilen oğludur. Arşiv kayıtlarında “paşa” sıfatıyla kayıtlı olmasına rağmen, basılı eserlerde daha çok “çelebi” sanı ile yer almaktadır. Bkz. *Tevârih-i Al-i Osman Aşık Paşa-zâde Tarihi*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1332, s. 62; *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz. A. Nihal Atsız), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 65. Bu eser 1919 yılına kadar zaviye olarak işlev görmüş, 1934 yılına kadar metruk kaldıktan sonra 1934'te müzenin deposu olarak kullanılmıştır. Tamir edildikten sonra 1963'te cami olarak ibadete açılmıştır. Günümüzde de faaldir. Burada Yakup Çelebi için bir türbe bulunuyorsa da Yakup Çelebi'nin Bursa'da babasının yanında defnedilmiş olmasından ötürü burası makam türbesi olarak kalmıştır. Bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Yakup Çelebi Zaviyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, İstanbul 2013, s. 280-281. Bu zaviyenin İznik'te olduğu ve Salih Köyü'nün gelirinin buraya vakfedildiğine dair kayıt mevcuttur. KKA, *TD 579*, v. 146a; BOA, *TD 438*, s. 810.
- ²⁰⁰ BOA, *TD 438*, s. 783; KKA, *TD 579*, v. 108a. Şile'deki bu hayratı Bayezid Hüdavendigâr vakfetmiştir.
- ²⁰¹ Kara Oğlan'ın asıl adının Şeyh Osman bin Yusuf olduğu belirtilmektedir. Bkz. Hasan Basri Öcalan, “Orhan Gazi Dönemi Derviş Zâviyeleri”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan/April 2011*, Bursa 2011, s. 277.
- ²⁰² Hoca Sadettin Efendi, bu şahıs için “bilgin bir kadı ve değeri yüksek, seçkin bir kişi idi. Sultan Mehmed döneminde Gebze kadısı idi. Musa Çelebi olayında Çelebi Sultan Mehmed ile Bizans İmparatoru Manuel Komnenos arasındaki bağlaşıklığı (ittifak) sağlayan Gebze kadısı budur” bilgisini vermektedir. *Tâvî't-Tevârih*, V, s. 57; Mehmed Neşri de Kadı Fazlullah'ın Gebze'de tekyesinin olduğunu ve Akça Koca neslinden olduğunu belirtmiştir. *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, I, s. 153.
- ²⁰³ BOA, *TD 438*, s. 805.
- ²⁰⁴ BOA, *TD 438*, s. 791. Bu adla Gebze'de bir de mahalle mevcuttu. Osmanlı tarihinde Yahşi Bey adıyla tespit edilebilen iki önemli kişi mevcuttur. Bunlardan biri I. Murat'ın Gülçiçek Hatun'dan doğma oğlu, diğeri ise yine I. Murat döneminin önemli devlet adamı ve komutanı Timurtaş Paşa'nın oğlu Yahşi Bey'dir. Ancak bu zaviyenin bu iki önemli kişiden hangisi tarafından yapıldığını bu çalışma sırasında tespit edemedik. Vakfiyesinin incelenmesi durumunda konu ile ilgili şüphe ortadan kalkacaktır. Hasan Basri Öcalan, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, *Bursa Vakfiyeleri I*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2013, s. 191, 285.
- ²⁰⁵ BOA, *TD 438*, s. 805. 1530'da bu zaviye için hâsıl kaydedilmemiş ancak 3 zâviyedârının olduğu yazılmıştır.
- ²⁰⁶ BOA, *TD 438*, s. 792. Gebze kazasındaydı.
- ²⁰⁷ BOA, *TD 438*, s. 811. Yalak-Abâd (Yalova)'da bu adla bir de köy mevcuttu. Aynı defter aynı sayfa.

10	İbrahim Bey ²⁰⁸	28	Ali Dede ²⁰⁹
11	Hacı Kasım ²¹⁰	29	Sultan Abdullah ²¹¹
12	Hacı Çakra ²¹²	30	Şeyh Nebi Halife ²¹³
13	Ahi Erdincik ²¹⁴	31	Umur Derviş ²¹⁵
14	Nilüfer Hatun ²¹⁶	32	Eymirce Sultan ²¹⁷
15	Çarıklı	33	İmâret Baba ²¹⁸
16	Savcı Subaşı ²¹⁹	34	Gazi Baba ²²⁰
17	Ahi Çoban	35	Hacı Hamza Bey ²²¹
18	Mehmet Çelebi ²²²	36	Akcık Baba ²²³

²⁰⁸ BOA, TD 438, s. 792. Gebze'ye bağlı bugünkü Üsküdar'daydı.

²⁰⁹ BOA, TD 438, s. 811. Defterin Yalak-Abâd kısmında yer alan bu zaviyenin 8 hizmetkârı vardı.

²¹⁰ BOA, TD 438, s. 792. Gebze'ye bağlı bugünkü Üsküdar'daydı.

²¹¹ BOA, TD 438, s. 810. Bu zaviye Akşehir'deydi.

²¹² BOA, TD 438, s. 801. Hacı Çakra, Orhan Bey'in sarayında hocaydı. Bu zaviye İznik'teydi. Görele'ye bağlı Üreğir köyünün geliri bu zaviyeye vakfedilmiştir.

²¹³ BOA, TD 438, s. 766. Bu zaviye İznikmid (İzmit)'in Kalafat köyündeydi.

²¹⁴ İznik'in Solöz köyünde idi. Orhan Bey, Solöz köyündeki 1 çiftlik yeri bu zaviye için vakfetmişti. Bu zaviyede yolculara (ayende ve revendeye) hizmet verildi. Bu çiftliğin tasarrufu 1562'de Ahi Erdincik'in soyundan Hadice Hatun'un, meşihatının tasarrufu padişah beratıyla Hundi Hatun'un elinde idi. Belirtilen tarihte zaviyenin şeyhi İlyas adında bir zattu. Geliri ise yıllık 150 akçeydi. KKA, TD 579, v. 91b.

²¹⁵ BOA, TD 438, s. 797. Bu zaviye Yoros kazası vakıfları içinde yer almaktaydı. Zaviyenin 2 zaviyedârı vardı. “*örf-i cibilliyeleri ile budimet iderler*” notu düşülmüştür.

²¹⁶ BOA, TD 438, s. 803. Bu adla Bursa'da da tekye (zaviye) vardı. Bkz. E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, s. 104. Bâniyeleri aynı kişi olup olmadığı incelenmiş olduğumuz belgelerden anlaşılmadı.

²¹⁷ BOA, TD 438, s. 784. “*vakf olmağın neslinden ba'zı kimesneler örf-i cibilliyetleri ile ayendeye ve revendeye budimet iderler*”

²¹⁸ KKA, TD 579, v. 13a. Bu zaviyenin adı Mütevelli Hacı Hasan vakfı başlığı altında adı geçenin yaptırdığı muallimhânenin yeri tarif olunurken “*nefs-i İznikmidde İmâret Baba zaviyesi kurbunda bir mu'allimhâne binâ idüb...*” ifadelerinden anlaşılmaktadır.

²¹⁹ BOA, TD 438, s. 803. İznik'te aynı adla bir mescit ve bir de mezra vardı.

²²⁰ KKA, TD 579, v.13a. Bu zaviyede, 1562'deki kayda göre Piri Dede'nin oğlu Ahsen Fakih padişahın verdiği beratla zaviyedârlık yapıyordu. Ayrıca Baba Türkistânî adlı azizin şeyhi oturmak için bir ev yaptırmış.

²²¹ KKA, TD 579, v. 117b. Defterdeki şu kayıttan bu zaviyenin İzmit'te olduğu anlaşılmaktadır. “*İşbu üç yüz akçe İznikmid'de olan zaviyesine sarf olunur*”.

²²² BOA, TD 438, s. 803. Aynı defterdeki bir başka kayıttan Mehmed Çelebi'nin Mahmud Çelebi ile beraber Lütfullah'ın oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Aynı defter, s. 767.

²²³ KKA, TD 579, v. 117b. 1530'da bu zaviyenin adına rastlanmazken, 1562'de “*zâviye-i Akcık Baba der karye-i Mahmûd nd. Karaman Deresi tâbi-i Şili*” kaydından zaviyenin Şile'ye bağlı Karaman Deresi Köyü'nde faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tablo 9: İmaretler

No	İmaret Adı	No	İmaret Adı
1	İmaret-i Mustafa Paşa ²²⁴	5	İmaret-i Halil Paşa ²²⁵
2	İmaret-i Mehmet Paşa ²²⁶	6	İmaret-i İbrahim Paşa ²²⁷
3	İmaret-i Merhûm Orhan ²²⁸	7	İmaret-i Ahmet Paşa ²²⁹
4	İmaret-i Orhan Bey ²³⁰	8	İmaret-i Rüstem Paşa ²³¹

Muallimhaneler

İznikmid (İzmit) Şeyh Muhyiddin Muallimhanesi²³², İznikmid Müteveli Hacı

- ²²⁴ BOA, TD 438, s. 786, 791, 807. Bu imaret Gebze'dedir. Banisi, Mustafa Paşa Yavuz Sultan Selim'in kızı Hafsa Sultan ile evli olup Boşnak'tı. Bu yüzden Damat ve Boşnak sıfatlarıyla anılmaktaydı. Bir diğer sıfatı da Çoban idi. Bu eser 1529 yılında inşa edilmiştir. Bu imaret külliye içinde yer almakta olup yanında kervansaray, darüşşıfa, kütüphane, hankâh, tabhane, paşa odaları, hamam gibi sosyal tesisler yer almaktadır. Köksal Seyhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 351-354; H. Sibel Çetinkaya, "Kütüphane Mimarısının İki Önemli Eseri: Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi; Edirne Selimiye Camii Kütüphanesi, *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, VI/I, (2006), s. 21-43. Kocaeli Evkaf Defterinden de buranın bir külliye şeklinde olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Defterdeki bilgilere göre medrese kısmında on altı hücre, bir katlı yerde on üç hücre, softalar için on iki hücre, tabhane için yedi hücre, iki adet astil ve kiler, mahik ve mezun, ebna-yı reme ve ikinci katta iki bâb kütüphane ve bu kütüphanede çeşitli konuları muhtevi ciltli yüz altmış beş kitap bulunmaktaydı. KKA, TD 579, v. 53b.
- ²²⁵ BOA, TD 438, s. 798. İznik'te bir mahalle adı olup defterde "*mahalle-i İmâret-i Halil Paşa*" adıyla kaydedilmiştir.
- ²²⁶ BOA, TD 438, s. 793. Üsküdar'da bir mahallenin adına kaynak olmuştur. Mahallenin diğer adı da Câmî' idi. Mahalle sakinleri arasında 1 müderris, 6 muhassıl (muhtemelen medrese öğrencisi), 1 kadı-zâde, 1 azledilmiş kadı, 2 sâhib-i berat 40 hane ve 10 mücerredin olduğu görülmektedir.
- ²²⁷ Bu imaret İznik'te idi. BOA, TD 438, s. 801, 805; KKA, TD 579, v. 69b, 70a.
- ²²⁸ BOA, TD 438, s. 798. İznik'te bir mahallenin adıdır. Defterde "*mahalle-i İmâret-i merhûm Orhan*" adıyla kayıtlıdır.
- ²²⁹ BOA, TD 438, s. 810. Bu imareti yaptıran Hersekzâde olarak bilinen Ahmet Paşa'dır. Dil köyünün geliri buraya vakfedilmişti. 1530'da imarete çalışan 11 kişinin olduğu tespit edilebilmektedir. Bu Gebze'ye bağlı değil, Yalak-Abâd'a (Yalova)'ya bağlı olan Dil köyüdür.
- ²³⁰ Bu imaret Mekece'de idi. BOA, TD 438, s. 802; KKA, TD 579, v. 73b. Hisarcık köyünün geliri bu imaret için vakfedilmiştir.
- ²³¹ KKA, TD 579, v. 97b. Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı ve Osmanlı Devleti'nin vezir-i azamı olan Rüstem Paşa tarafından Sapanca'da yaptırılan külliyenin bir bölümüdür. Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, s. 289'da bu külliyenin bir cami, bir mektep, bir imaret ve bir zaviyeden ibaret olduğunu belirtirken, 1562 tarihli Kocaeli Evkaf Defterinde bu külliyenin bir kârbânsaray, bir hamam, bir imaret, bir mektep ve bir cami ile kervansaraya bitişik on beş dükkândan müteşkil olduğu bilgisi vardır.
- ²³² BOA, TD 438, s. 765; KKA, TD 579, v. 8a. Bu muallimhaneye Emirhanlu ve Çit köylerinin geliri vakfedilmiştir. Sultan Bayezid Han Çit köyünü bu muallimhanelere vakfetmiştir. Bu gelirlerden İzmit ve Gebze'deki muallimhanelere günlükü 3'er akçe, Taşköprü'deki muallimhaneye 2 akçe tahsis edilmişti. Taşköprü, Yoros kazasının bir köyü idi. BOA, TD 438, s. 797.

Hasan Muallimhanesi²³³, Gebze Şeyh Muhyiddin Muallimhanesi²³⁴, Taş Köprü Şeyh Muhyiddin Muallimhanesi²³⁵, İki Hamam Köyü Muallimhanesi²³⁶, Mevlana Muslihiddin Muallimhanesi²³⁷, Fatma Hatun Muallimhanesi²³⁸, Kertil Mahallesi Muallimhanesi²³⁹.

Vakıf Köyler²⁴⁰, Mezralar ve Çiftlikler

Tablo 10: İznikmid Nahiyesine Bağlı Vakıf Köyler ve Mezralar²⁴¹

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Hacı	9	Çınarlı Dere (mz) ²⁴²

²³³ KKA, TD 579, v. 13a. Bu adlandırma tarafımızdan yapılmıştır. Zira tahrir defterindeki kayıta “*vakf-ı mütevellî Hacı Hasan*” başlığı kullanılmış olup altında da *nefs-i İznikmidde ‘İmâret Baba Zaviye Zaviyesi (kayıtta aynen belirtildiği gibi yazılmıştır) kurbunda bir muallimbâne binâ idüb cibet-i muallimbâne için beş aded hücre ve mektebhâne kurbunda bir hücre-i fevkânî altı abur iki ev dâbi fevkânî hücre ve ‘Abdü’s-selâm ‘imâret kapusun iki kubâbında iki dükkân mukabelesinde fevkânî bir evde 6 dükkân ve deryâ kenarında bozabane duvarında iki adet küçük hücre ve dört bin akçe dâbi vakfîdüb hâsıl olan galleden cibet-i tevliyet fi yeym buçuk akçe ve cibet-i t’alim fi yeym iki akçe ve hazret-i resûlullah râbiçün ber kîm mu’allim olur ise bir cüz kuraat idüb mukabelesinde fi yeym bir akçe ve ... üç akçe ‘Abdü’s-selâm Bey mescidine şem’ (mum) için ve mescid-i mezbhûrede oğlancıklardan ber kîm okumağa kâdir olursa yeymü’s-sebt ve yeymü’l-hamsin ve yeymü’l-cum’ada bir ‘aşır okuyalar fi yeym buçuk akçe diyü şart eylemiş ber müceb-i vakfiye-i vakıfdir” ifadelerinden buranın külliyevarî bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Zira içinde zaviye, mektebhâne ve öğrencilerin barınağı olan hücreler mevcuttu. Bu bilgilerin yanında adı vakıf için “*Hüseyn Dede nâm kimesne mekteb mu’allimine beber sene iki hatim tilâvet ide deyü bin üç yüz akçe vakf etmiştir*” kaydı düşülmüştür.*

²³⁴ BOA, TD 438, s. 765.

²³⁵ BOA, TD 438, s. 765.

²³⁶ BOA, TD 438, s. 767. Defterde “*vakf-ı mu’allimbâne ‘an kârbân sarây mezkeür der karye-i İki Hamâm*” şeklinde kaydedildiği için muallimhane için bu ad kullanılmıştır. Bu muallimhaneye iki ayrı pazardaki 6 dükkân vakfedilmişti.

²³⁷ BOA, TD 438, s. 804. Bu muallimhane İznik’te idi.

²³⁸ KKA, TD 579, v. 90b. Bu muallimhane, İznik’in Ser-Mahfil mahallesinde Çelebi Mescidi karşısında yer almaktaydı. Fatma Hatun’un eşi olan Mehmet de buranın vakfına masrafları için 20.000 akçe vakfetmiştir. Buranın vakfından muallim için günlük 4, halife için 2 ve tevliyet için 2 akçe tahsis edilmişti. Ayrıca Hacı Çinicî Ahmet adında bir kişi de Orhan Camisinde ve Fatma Hatun Muallimhanesinde halife olanlara her gün bir aşır okumaları şartıyla 3.000 akçe vakfetmiştir.

²³⁹ KKA, TD 579, v. 15a. Bu muallimhane Musa oğlu Hasan tarafından yaptırılmış olup masrafı için 10.000 akçe vakfedilmiştir. “*maballe-i mezbhûre mescidine beber sene de şem’ (mum) için altı akçe tesbit eylemiş ber müceb-i vakfiye bâki kalan akçe-i mu’allimbânenin ta’âmuna vesâir levazımına sarf oluna deyü şart eylemiş ber müceb-i vakfiye*”.

²⁴⁰ Kocaeli Sancağı’ndaki vakıf köylerin adları daha önce Vedat Turgut tarafından yayımlanmıştı. Bkz. “*XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli...*”, s. 315-416. Bu çalışmadaki konu bütünlüğünün sağlanması ve belirtilen bildiriye bazı köy adlarının okunmasındaki farklı tercihlerimizden dolayı bunların liste hâlinde verilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Tarafımızdan farklı okunan köy adlarına bazı misaller Kertil-Kersen, Horzum-Dürzüm, Durak-Turak, Sadık-Sarsan, Burun-Bürde, Esterik-Emir Bey, Hediyeler-Seyidler, Kuyumculu-Köpükçülü şeklindedir. Bu adlardan ilki tarafımızdan, ikincisi belirtilen meslektaşımız tarafından tercih edilen okunuşlardır.

²⁴¹ KKA, TD 579, v. 3b-19a; BOA, TD 438, s. 764-767.

²⁴² Mezra adının altındaki notta gelirinin İznikmid (İzmit) Camii imamına bırakıldığına dair ifade mevcuttur. Defterin tutulduğu tarihte padişah beratıyla İbrahim Fakih’e verildiği anlaşılmaktadır. KKA, TD 579, v. 9a.

2	Darılık	10	Ahi Hacı
3	Tavşanlı	11	Horzum nd. Alaca Atlu Emirce
4	Ada nd. Gökçe Viran	12	Kızılca Elem (Elma) ²⁴³
5	Kara Göllü	13	Hacı Efendi (Mz.)
6	Selgeri nd. Temrenci ²⁴⁴	14	Urunkuş Köyü (Mz.) ²⁴⁵
7	Emir Hanlu ²⁴⁶	15	Yassıca Bağ (Mz)
8	Çit	16	Tuzcu ²⁴⁷ .

Tablo 11: Gebze Nahiyesine Bağlı Vakıf Köy ve Mezralar²⁴⁸

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Pendik	19	Astaros ile Fazlu ve Kuzguncuk
2	Çenger	19	Kartal
3	Ak Viran	20	Herkedon nd. Kadı ile Kılıç Mezrası
4	Ashhan nd. Kocalar	21	Donuzluca
5	Ürkütlü	22	Tana? (Mz)
6	Söğütcük nd. Depecik ve Kısman?	23	Akça Alan (Mz)
7	Espehu? Reislü	24	Şems Şeyh
8	Danişmend Viranı	25	Ahçı (Ahici)
9	Geredelü	26	Keçiler
10	Aslıca	27	Taban? (Mz)
11	Fazlıy? Köy	28	Ak Pınar (Mz)
12	Conk	29	Koca?
13	Hereke ma'a (ile) Gezerli	30	Orpa nd. Mal Depesi
14	Darıca	31	Ak Kilise nd. Sürgünler
15	Ak Pınar	32	Tekür Çayırı (Mz)
16	Kalengeri?	33	Nerdübanlü-i Büzürk
17	Tekye nd. Tuzla ²⁴⁹		

²⁴³ Süleyman Paşa tarafından geliri talebeye sarf olunması için İznikmid (İzmit) medresesi için vakfedilmiştir. KKA, TD 579, v. 10b; BOA, TD 438, s. 765.

²⁴⁴ Abdüsselâm Bey, Küçükçekmece'deki medresesine vakfetmişti. KKA, TD 579, v. 7a.

²⁴⁵ 1530'da 2 haneli karye (köy) olarak kaydedilmiştir. BOA, TD 438, s. 766. 1562'de mezra olarak kaydedilmiştir. Bu köydeki bir çiftlik Süleyman Paşa tarafından Şeyh Ali adındaki birine vakfedilmiştir. Elllerinde berât-ı şerif bulunmayan adı geçen şeyhin neslinden Hasan adındaki biri tasarruf etmekteydi. KKA, TD 559, v. 11a.

²⁴⁶ Bu köyün adı 1530'da Çit köyü ile birlikte "vakf-ı muallimhânebâ-yı merhum Şeyh Muhyi'd-din der İznikmid ve Gekbûze ve Taş Köprü" başlığıyla yazılmıştır. BOA, TD 438 s. 765. Şeyh Muhyiddin Nurullah vakfı olup buradan İznikmid (İzmit), Gekbûze (Gebze)'deki muallimhanesine günlük 3, Taşköprü'deki muallimhanesine 2 akçe gelir tahsis edilmiştir. KKA, TD 579, v. 8a.

²⁴⁷ Bu köyün tamamı değil, köydeki bir çiftlik Süleyman Paşa tarafından vakfedilmişti. BOA, TD 438, s. 767; KKA, TD 579, v. 12a.

²⁴⁸ BOA, TD 438, s. 790793; KKA, TD 579, v. 21b-60a.

²⁴⁹ Bu köyde Baba Balyos ve Papa Paşa adlarında gayrimüslim halkın mütemekkin olduğu iki mahalle ve "hariçten gelüb zikr olunan karyede mütemekkin olunan Yörükanlardır" başlığı altında kayıtlı olan yerleşik hayata geçen Yörükler de sâkindi. Bu köy Yıldırım Bayezid'in Bursa'daki imareti için vakfedilmiştir. KKA, TD 579, v. 39a-41ab.

Gebze Nahiyesinde tablodaki köylerin dışında Köseler, Sekülü, Kalaycılar (Mz), Demirciler, Tavşanlı ve Çerkeşler köylerinin buğday ve arpalarının öşürleri vakıf gelirleri arasında yer almaktaydı²⁵⁰.

Tablo 12: İznik Kazasına Bağlı Vakıf Köy ve Mezralar²⁵¹

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Yenice ²⁵²	23	Hisarcık
2	Öyücek	24	Ebedler [?]
3	Gediklü ²⁵³	25	Dutluca
4	Dere Köy ²⁵⁴	26	Depe nd. Ak Meryem
5	Danışmendlü	27	Üreğir
6	Çebni (Çibi) ^{255?}	28	Tarlu
7	Ömer Köy	29	Gedik (Gedelek)
8	Kara Diğın	30	Pek
9	Hâce (Hoca) Köy	31	Çakırca (Çakır
10	Kozluca	32	Ballucuk [?]
11	Mezra'a	33	Kaya nd. Gündüz
12	Hamza Bey	34	Pazar Köy nd. Derziler (Terziler)
13	Tacir	35	Hatun Köyü
14	Görmez	36	Ak Köy
15	Nazır nd. Ferrâş ²⁵⁶	37	Dere Köy
16	Ak Köy nd. Çeltükçü	38	Hediyeler
17	Hacı Beylü	39	Karacalar (Mz)
18	Ak Alan	40	Seki (Mz)
19	Ak Taş	41	İbrahimler
20	Ak Köy	42	Soluz (Solöz) ²⁵⁷
21	Çakırca nd. Dağ Virân	43	Bâdâş ²⁵⁸ (Mz.)
22	Ulu Virân	44	Otaş ²⁵⁹

²⁵⁰ KKA, TD 579, v. 59a.

²⁵¹ BOA, TD 438, s. 801-805; KKA, TD 579, v. 60b-91b.

²⁵² KKA, TD 579, v. 60a. Görele nahiyesine bağlı olup Sultan Murat tarafından Şahin Lala oğlu Mehmet Bey'in Yenice'deki zaviyesi için vakfedilmişti.

²⁵³ Sögüt'e bağlı idi. KKA, TD 579, v. 62b.

²⁵⁴ Sögüt'e bağlı idi. KKA, TD 579, v. 62b.

²⁵⁵ Bu köyün adı, BOA, TD 438, s. 802'de Çebni, KKA, TD 579, v. 64a'da Çibi okunacak şekilde yazılmıştır.

²⁵⁶ Görele'ye bağlı bir köy idi. KKA, TD 579, v. 70a.

²⁵⁷ Bu adla bir de cami, mescit ve nehir vardı. BOA, TD 438, s. 801-802.

²⁵⁸ BOA, TD 438, s. 802. Bu mezra Balaban Paşa'nın vakfı olup 1530'da 1 hanenin kayıtlı olduğu görülmektedir.

²⁵⁹ BOA, TD 438, s. 801; KKA, TD 579, v. 72b. Bu köy, İbrahim Paşa imareti için vakfedilmişti. Köyün adı Otaş adlı kişi ile alakalı olmalıdır. Zira Evkaf defterindeki bir kayıтта "İbrahim Paşa Otaş oğlu Kurtul'dan satın alub elinde bey'nâmeleri vardır..." ibaresi mevcuttur.

Tablo 13: Ada Kazasına Bağlı Vakıf Köy ve Mezralar²⁶⁰

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Ayan Günayı ²⁶¹	2	Keçuken ² (Mz)

Tablo 14: Yoros Kazasına Bağlı Vakıf Köy ve Mezralar²⁶²

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Dere Sekli (Sikâl)?	7	Birse (Berse)
2	Bil Oyan ²⁶³	8	Sabancı
3	Kuyumcalu (Kuyumculu) ²⁶⁴	9	Kutlu Doğmuş
4	Küçük Depecik	10	Hacı
5	Kaymaklu	11	Hızır Fakı veled-i Ahmed Fakı (Ahmet Fakih Oğlu) (Mz.)
6	Hamza (Mz.)	12	Eymir Hacı Çiftliği (Ali Bahadır köyünde)

Tablo 15: Şili (Şile) Kazasına Bağlı Vakıf Köy ve Mezralar²⁶⁵

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Kör Civan nd. Köy-i Hacı Bekük	5	Doğancı Oğlu Çiftliği
2	Şeref Sunkur	6	Esterik
3	Ağaç Oğlu Çiftliği	7	Ağça Oğlu (Mz.)
4	Ağaç Ağıl	8	Ahmed Fakih (Mz.)

Tablo 16: Kandıra Nahiyesine Bağlı Vakıf Köyler ve Mezralar²⁶⁶

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Kara (Ay) Divan	9	Işık (Aşık) (Mz)
2	Çavlu Hacı nd. Bağdaş ve Depe Köy	10	Sadık Hacı (Mz.)
3	Fakih Hacı Çiftliği	11	Pelid Pınarı (Mz.)
4	Türkmen	12	Melik
5	Yaycı	13	Şeyh Pınarı (Mz.)
6	Kuman?	14	Bahaeddin
7	Depecik (Mz.)	15	Senir Kesen (Mz.)
8	Sinan Oğlu Divanı (Mz.)	16	Burun

Tablo 17: Yalak-Abâd (Yalova) Nahiyesine Bağlı Vakıf Köyler ve Mezralar²⁶⁷

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Koca Deresi	12	Bayad (Mz)
2	Ak Köy	13	Çarka (Hırka)
3	Koca Deresi	14	Reyhan Paşa nd. İskender Köy

²⁶⁰ BOA, TD 438, s. 765; KKA, TD 579, v. 92b.

²⁶¹ KKA, TD 579, v. 92b; BOA, TD 438, s. 765.

²⁶² BOA, TD 438, s. 797; KKA, TD 579, v. 93b-103a.

²⁶³ Köy halkı, köyde bulunan "Kal'a Camiini ma'mûre termim ve ta'mîr ütdükleri mukâbilinde avârız-ı dîvâniyeden mu'aflardır." BOA, TD 438, s. 813; 1562'deki kayda göre "...Ada Camii batibine ber kim batib olur ise tasarruf eder elân batib Latîf bin Mahmud bin Hacı Ahmed'dir. ...", KKA, TD 579, v. 95a.

²⁶⁴ 1530'da Kuyumcalu, 1562'de Kuyumculu şeklinde yazılmıştır. BOA, TD 438, s. 813; KKA, TD 579, v. 95b.

²⁶⁵ KKA, TD 579, v. 103b-117b; BOA, TD 438, s. 783-784.

²⁶⁶ BOA, TD 438, s. 775-777; KKA, TD 579, v. 119b-131a.

²⁶⁷ BOA, TD 438, s. 809-811; KKA, TD 578, v. 131b-143-b.

4	Karpuz Deresi	15	Kabaklu (Mz)
5	Kazılı ² (Dazılı)*	16	Yavdaş Viranı (Mz) ²⁶⁸
6	Kaya (Kayaca) Ağaç	17	Tatar Köy (Mz.)
7	Kadılı	18	Akça Kilise (Mz.)
8	Salih ²	19	Buryan nd. Seydi Bey
9	Ereğlü	20	Doğancı ²⁶⁹
10	Dil	21	Yeni Köy nd. Kara Kilise
11	Çukur Köy		

Sonuç

Bu çalışma ile XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı'ndaki camiler, mescitler, zaviyeler, imaretler, muallimhaneler, dinî nitelik taşıyan bazı mahalle, köy ve mezralar ile kişi adları tespit edilmiştir. Bunlarla beraber, özellikle dinî ve sosyal müesseselerin sancak üzerindeki dağılımı ortaya çıkarılmıştır.

XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı'ndaki dinî hayatın üzerinde vakıf müessesinin etkisi, vâkıf kişilerin vasıfları, hassas oldukları hususlar, bilhassa Kur'an-ı Kerim cüzlerinin düzenli olarak okutulması gibi yaşatmak istedikleri değerlerin neler olduğu, bu değerlerin yaşatılması için ne tür gelir kaynaklarının vakfedildiği gibi hususların bir kısmı ortaya çıkarılmıştır.

Bu çalışmada mevcutları rakamlarla verilen cami, mescit, zaviye, medrese, muallimhane, darülhadis, darülhuffaz gibi dinî yapılar sancaktaki dinî müesseselerin tamamı değil, sadece resmî kayıtlara geçenleri ve varlıklarını sürdürmeleri için vakıf tahsis edilen yapıları ifade etmektedir. Şüphesiz sancakta ibadet edilen mescit sayısı ve sıbyan mektebi niteliğinde olan muallimhane sayısı tespit edilenlerden daha fazla olabilir, ancak burada varlıkları mevsuk olanları gösterme imkânı olmuştur.

Kocaeli Sancağı'ndaki imam, hatip, müezzin gibi dinî hizmetleri gören kişilerden resmî kayıtlara yansıyanlar ve bunların sancaktaki kaza ve köylere dağılımları ortaya konulmuştur. Arşiv kayıtlarındaki bilgilere göre Kocaeli'nde dinî müesseselerin ve bu müesseselerde hizmet verenlerin en yoğun olduğu merkez, başlangıçta, Osmanlı Devleti'nin başkenti de olan İznik idi.

Kocaeli'de XVI. yüzyılda dinî müesseselerin daha çok kaza merkezlerinde, yol üzerinde ya da stratejik önemi haiz köylerde tesis edildikleri müşahede edilmektedir. Bunun yanında birçok köyde ise cami, mescit, zaviye, imam ve müezzin gibi dinî hizmetlerin görüldüğü mekânlar ile bu hizmetleri ifa edecek görevlilerin olmadığı ya

* Bu köyün adı Dazılı'dır. Bkz. İlhami Yurdakul, "Gebze Nahiyesi'nin Vakıf Karyeleri", *Uluslararası Karamürsel Akş ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, (3-5 Nisan 2015)*, Kocaeli 2016, s. 1233.

²⁶⁸ Bu mezrayı Aydın oğlu İsa Bey, Şeyh Eyne Bey'e "Gazi Hüdavendigar rubu için oğul oğluna kız kızına vakıfıyılmış...", KKA, TD 579, v. 141b. Mezranın geliri 1530'da 250, 1562'de 350 akçe kaydedilmişti. BOA, TD 438, s. 811.

²⁶⁹ Bu köy 1530'da vakıf değildi. 1562'de Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı Rüstem Paşa tarafından burada bir cami, yolcular için 2 misafirhane, 1 ekmeç fırını, 2 mahzen (için) 10 dükkân vermiştir. Ayrıca Bâzâr köyü olarak bilinen yerde ve Erince ibn Es-Seyyid için kaldırım yaptırmıştır. Köyün Soğanlu köyü yakınında derya kenarında olduğu da belirtilmiştir. KKA, TD 579, v. 142a.

da kayıtlarda yer almadığına tanık olunmaktadır. Buna sebep olarak büyüklükleri 5 (beş) haneden az olan çok sayıda köyün olması gösterilebilir. Kocaeli Sancağı'nda 5 ve daha az hane sayısına sahip küçük köylerde dinî hizmetlerin verildiğı müesseselerin olduğunu ve buralarda imam, hatip ve müezzin gibi dini hizmet veren kişilerin olduğunu gösteren kayıtlara bulunmamaktadır.

Dinî ve sosyal tesislerin inşasında ve vakıflar marifetiyle yaşatılmasında Osmanlı sultanları ve aile fertleri ile devletin üst düzey görevlileri, âlimler, fazıllar halktan bazı kişilerin öncülük ettikleri tespit edilebilmektedir.

İznikmid (İzmit), İznik, Gebze gibi kazalarda mevcut Osmanlı eserleri Osmanlı mimarisinin proto-tiplerini teşkil etmektedir. Bu bakımdan Kocaeli'nin Bursa ile birlikte Osmanlı sanat ve mimarisinin nüvesinin oluştuğı iklim olduğu ileri sürülebilir.

Kocaeli'ndeki camiler, medreseler, muallimhaneler ile zaviyeler Osmanlı düşüncesinin filizlendiğı, geliştiğı ve kökleştiğı ilk Osmanlı dinî mekânlarıdır. Bu bakımdan Kocaeli coğrafyasının Bursa ve Bilecik ile beraber Osmanlı düşünce sisteminin (Sünni-Hanefi) anlayışının filizlendiğı ve kökleştiğı beşik olduğu düşünülmektedir. Bu eğitim kurumları, Osmanlı Dönemi'nin ilk eğitim kurumları olmaları hasebiyle Türk eğitim tarihi bakımından da önemlidirler.

Kocaeli'nde Osmanlı düzeninin temel direklerinden biri olan vakıf sisteminin etkili bir şekilde faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Vakıflar marifetiyle Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XVI. yüzyılın ortalarına kadar Kocaeli Sancağı'nda hayır müessesesi inşa eden, buralarda hizmet veren kişilerin adları, arşiv vesikalarından tespiti yapılarak gün yüzüne çıkarılmıştır. Böylece Kocaeli ve çevresinin imarında, bölgede İslâmî anlayışın yaşatılmasında ve kökleşmesinde emeğı geçenlerden bir kısmını öğrenme imkânı olmuştur. Bazı cami ve mescitlerde cuma günleri *aşr-ı şerif*, salı ve perşembe günleri *Yasin suresinin* okutulması, yılda dört defa *Kelâm-ı Kadîm*'in hatmedilmesi ve ikindi vaktinde *aşr-ı şerif* okutulması ile Regaib ve Kadir gecelerinde yemek yedirilmesi gibi faaliyetler vakıflar marifetiyle ifa edilmekteydi. Böylece vakıf müessesesinin bölgede İslam kültürünün yerleşmesi ve sürdürülmesinde de etkili olmuştur.

Günümüzde Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'nin ya da Türkiye'nin herhangi bir yerinde açılacak ilkokul, ortaokul veya liseler gibi yeni eğitim kurumlarının adlandırılmasında, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemi'nde Kocaeli ve çevresinde eğitim kurumu açmış bu kişilerin adları verilerek bu tarihî şahsiyetlerin adlarının ihya edilmesi yoluna gidilebilir. Bu itibarla kadınlara yönelik faaliyet gösterecek merkezlerin adlarında Şirin Hatun, Reyhan Paşa (Hatun), Ayşe Hatun, Hafsa Hatun, Hatice Hatun, Hatun Hacı, Hanım Hatun, Hundi Hatun ve Sitti Hatun gibi Kocaeli'nin değişik yerlerinde vakıf kurmuş hayırsever kadınların isimleri verilerek hatıraları yeniden canlandırılabilir. Bu teklifimizin yerine getirilmesinin bir kadırşınaslık olmasının yanında yeni kuşaklara tarih bilincinin kazandırılmasına, gençlere rol model olabilecek şahsiyetleri tanıma imkânı sunulmasına katkı sunacaktır.

Bu makale ile XVI. yüzyılda Kocaeli'ndeki dinî hayata dair cami, mescit, medrese, tekye (zaviye), muallimhane gibi müesseseler, bu müesseselerdeki faaliyetler dönem orada yaşayan halkın düşünce yapısının oluşmasında etkili olan cami, mescit, medrese, muallimhane, zaviye gibi müesseselerin adı, buldukları merkezler ortaya çıkarılmıştır.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA) ve Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (KKA))

BOA, Tapu-Tahrir Defterleri (TD), No: 438 (Yayınlanmış hali için bkz. *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu (937/1530)*, II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1994).

KKA, Defter No: 49, 106, 579.

2. Kaynak Eserler

Andreasyan, Hrand Der, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*, Baha Matbaası, İstanbul 1964; Everest Yayınları, İstanbul 2013.

Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Haz. A. Nihal Atsız), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme III. Kitap* (Haz. Seyyid Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevarih*, **V**, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cibân-nümâ Neşri Tarihi*, C. I., (Yay. Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen), TTK Yayınları, Ankara 1995.

Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, (Haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

Tevârih-i Al-i Osman Aşık Paşa-zâde Tarihi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.

3. Araştırma/İnceleme Eserler

Afyoncu, Erhan, "Rüstem Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 35, İstanbul 2008 s. 288-290.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Basım Yayın, İstanbul 1999.

Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Mimarisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1996.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Mi'mari Çağının Menş'e'i Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orban Gaaz'ler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1989.

Ayverdi, İlhan, *Kubbealtı Mîsallî Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2011.

Barkan, Ö. Lütfî, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler" , *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, s. 279-304.

Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

Çetinkaya, H. Sibel, "Kütüphane Mimarisinin İki Önemli Eseri: Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi; Edirne Selimiye Camii Kütüphanesi, *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, VI/I, (2006), s. 21-43.

- Cansever, Turgut, *Osmanlı Şebri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Yakub Çelebi Zaviyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, s. 280-281.
- Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- _____, *Osmanlı Dönemi Sivas Şebri ve Esnaf Teşkilatı*, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas 1998.
- Ergenç, Özer, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, TTK Yayınları, Ankara 2014
- Erpolat, Mehmet Salih, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999.
- _____, “Tahrir Defterlerinde Yol Güvenliğine Dair Notlar (Diyarbekir Beylerbeyliği)”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan 2011)*, C. III, İzmir 2011, s. 1396-1401.
- _____, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler”, *I. Çekmeköy Sempozyumu Tebliğler Kitabı Şehir Tarih, Toplum Gelecek (22-23 Ekim 2016)*, İstanbul 2017, s. 192-225.
- Ertuğ, Zeynep Tarım, “İmaret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 219-220.
- Eyice, Semavi, “Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin Eski Durumları ve Sonraki Yapıları Hakkındaki Bilgiler”, *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu (8-9 Nisan/April 2011) Orhan Gazî ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 441-473.
- Günay, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 475-478.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000.
- Güneş, Ahmet, “16. Yüzyılda Zaviyeler ve Gelir Paylaşımı”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 36, (2000), s. 123-150.
- _____, “16. ve 17. Yüzyıllarda İznikmid Şehri”, *Gazî Akçakoca Uluslararası Gazî Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Kocaeli 2015, s. 419-445.
- _____, “Gelir Kaynaklarına Göre 16. Yüzyılda Yalakabad Kazası Vakıfları”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, (3-5 Nisan 2015)*, Kocaeli 2016, s. 1177-1204.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlıda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Huart, Cl., “İmaret”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/2, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 985.
- Kara, Mustafa, “Sultan Orhan Gazi Dönemi'nin Gönül Sultanları”, *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu (8-9 Nisan/April 2011) Orhan Gazî ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 24-37.
- _____, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 368-370.
- Kankal, Ahmet, *XVI. Yüzyılda Çankırı*, Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, Çankırı 2011.
- Karaca, Behset, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002.
- Kern, R.A., “Mescid”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 1-61.

- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- Köprülü, Fuat-Babinger, Franz, *Anadolu'da İslamiyet*, (Çev. Ragıp Hulusi; Haz. Mehmet Kanar), İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
- Lowry, Heath W., “Hersekzade Ahmet Paşa”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, (3-5 Nisan 2015)*, Kocaeli 2016, s. 21-22.
- Ocak, Ahmet Yaşar-Suraiya Faruki, “Zâviye”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 468-476.
- Öcalan, Hasan Basri, “Orhan Gazi Dönemi Derviş Zâviyeleri”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu (8-9 Nisan/April 2011) Orhan Gazi ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 267-284.
- Öcalan, Hasan Basri-Sevim, Sezai-Yavaş, Doğan; *Bursa Vakıfları I*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2013.
- Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 49-55.
- Özcan, Abdülkadir, “Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, s. 182-183.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, Ankara 2011.
- Sevim, Sezai, “Tahrir Defterlerindeki Muhassıl Deyimi Üzerine Bazı Bilgiler”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (07-09 Nisan 1999)*, Konya 2000, s. 219-226.
- _____, “Orhan Gazi'nin Vakıfları (ve Desteklediği Vakıflar)”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan/April 2011 Orhan Gazi ve Dönemi*, Bursa 2011.
- Seyhan, Köksal, “Çoban Mustafa Paşa Külliyesi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 351-354.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, MEB Yayınları, Ankara 2001.
- Taş, Kenan Ziya; “XVI. Yüzyılda Bolu Sancağı'nda Zaviyeler ve Ulaşım Ağı”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, C. III, İzmir 2011, s. 1503-1518.
- Tuluk, Ömer İskender, “ Osmanlı Kent Kimliğinin Mistik Öğeleri: Dinî Yapılar ve Mezarlıklar”, *Hece*, S. 151/152/153, (Haziran, Temmuz, Ağustos 2009), s. 73-87.
- Turan, Şerafettin, “Hersekzâde Ahmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 235-237.
- Turgut, Vedat, “XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet”, *Uluslararası Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Kocaeli 2015, s. 315-416.
- Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, C. 2, Devlet Basımevi, Ankara 1947.
- Uludağ, Süleyman, “Davud-ı Kayserî (öl. 751/1350)”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu (8-9 Nisan/April 2011 Orhan Gazi ve Dönemi)*, Bursa 2011, s. 13-17.
- Ünal, Mehmet Ali, *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011.
- Yediylıdız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

- Yörük, Doğan, “Anadolu'nun Sağ Kolu Üzerinde Bir Durak: Ereğli”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Taribi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan 2011)*, C. III, İzmir 2011, s. 1489-1502.
- Yurdakul, İlhami, “Gebze Nahiyesi'nin Vakıf Karyeleri”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Taribi Sempozyumu II, (3-5 Nisan 2015)*, Kocaeli 2016, s. 1225-1254.

Summary

Kocaeli Sanjak was composed of the districts of Iznikmid (Izmit), Kandira, Sile, Gegivize (Gebze), Yoros, Iznik, Yalak-Abad (Yalova) and Ada (Adapazarı) in the 16th century. The administrative borders of Kocaeli Sanjak included the present provinces of Kocaeli, Sakarya and Yalova, and Üsküdar, Kartal, Beykoz and Şile, located on the Anatolian side of Istanbul.

Kocaeli had an advantageous geopolitical location throughout the history in terms of land transportation, sea ports and sea transportation, as it is at the crossroads connecting Istanbul and Anatolia overland. In addition, the existence of large forest areas where trees suitable for shipbuilding were abundant was another factor that made this geography valuable.

Kocaeli's geography is one of the fields that cradled the Ottoman state in its establishment. The first Ottoman madrasas, mosques, imarats and zawiya established in the cities here were the institutions that formed the Ottoman religious, legal and social thought. The mentioned institutions made Kocaeli Sanjak unique for the foundation of the Ottoman state. In this article, the names of the institutions where religious services such as mosques, masjids, madrasahs, teachers' houses, imarats and zawiya in the cities, towns and villages of Kocaeli Sanjak have been identified. Based on the examination of these institutions in the tahrir records and the religious elements in the names of people and places, the study analyzes the religious life in the sanjak. In addition, it also deals with the places, their founders and the services performed at these institutions, which are important for the Turkish educational history. In this study, the presence of 20 mosques, 51 masjids, 9 madrasahs, 36 lodges, 8 imarettes and primary schools is determined based on the sixteenth-century tahrir registers of Kocaeli Sanjak. These institutions in Kocaeli region are not only religious entities, but also the first civil architectural examples of the Ottoman Empire. The mosque, masjid, madrasah, lodges and primary schools here are the first religious and educational institutions of the Ottoman State. These institutions are the first places where the Ottoman Empire's education approach for the foundation period was formed and implemented. In this respect, the shrines and educational institutions belonging to Muslims in the Sanjak of Kocaeli are the early shrines and educational institutions of the Ottoman State.

These institutions are also important in terms of Ottoman educational history, since these are the first examples of the Ottoman state's education policy. In addition, the Ottoman religious and moral understanding originated from these establishments. The madrasahs and lodges established in the Sanjak of

Kocaeli were effective in the settlement and rooting of the Sunni-Hanafi understanding in the Ottoman State.

Mosque, madrasa, masjid, lodge, imaret and primary schools in the Sanjak of Kocaeli were founded by the important figures of the period such as Orhan Gazi, Süleyman Paşa (son of Orhan Gazi), Yakup Pasha (Çelebi) (son of Murat I), (Çandarlı) Halil Pasha, Çandarlı İbrahim Pasha, Mustafa Pasha, (Hersekzade) Ahmet Pasha, Rüstem Pasha (the son-in-law of Suleiman the Magnificent); Among the founders were also female members of the dynasty such as Nilüfer Hatun, Şirin Pasha (Hatun) and Reyhan Pasha; as well as people who performed duties such as judgeship and *subaşılık* including Sheikh Abdi, Sheikh Kudbedin, Sheikh Muhyiddin, Abu Ishak Kâzerûni. These people created foundations to keep their establishments alive.

The income of many villages from Iznikmid (Izmit), Gebze, Iznik, Ada, Yoros, Sile, Kandira and Yalak-Abad districts was allocated for the costs of the foundations in the sanjak. These figures are included in the tahrir book kept in 1530. Accordingly, in 1530, among 53 villages and 14 mezzas of Iznikmid, 15 villages and 5 mezzas; among 108 villages and 5 mezzas of Kandira, 10 villages and 5 mezzas ; among Şile's 107 villages and 10 mezzas, 7 villages and one mezza; among 101 villages and 24 mezzas of Gebze, 3 villages and 2 hamlets; among Yoros' 30 villages and 3 mezzas, 3 villages and 1 hamlet; among 67 villages and 21 mezzas of Iznik, 39 villages and 11 mezzas; among 55 villages and 14 mezzas of Yalak-Abâd, 11 villages and 6 mezzas and among 25 villages of Ada 3 were allocated to foundations. In this case, it is understood that 16.66% of the villages in the sanjak were allocated to foundations. Apart from the villages and mezzas, there were also some farmlands in the sanjak.

The village names recorded in the tahrir books and the names of the people living in these villages suggest the existence of large Muslim population in the sanjak. The fact that the village names consisted mostly of Turkish or Turkish names is another proof that Muslim presence was strong. A small number of non-Muslim populations consisting of Greeks and Armenians lived in some centers and villages such as Iznik and Izmit.

Religious institutions in the Sanjak of Kocaeli were established either in urban centers like Iznik, Izmit, Gebze, Yalak-Abâd, Ada or at the important road and crossing points such as Üsküdar, Dil and Karamürsel. Iznik was the richest place of the sanjak in terms of religious institutions and foundations. These places were also crowded by the population. Iznik was the place where the first madrasa of the Ottoman state was founded. In addition to being one of the first capitals of the Ottoman State, Iznik was a center where the professors and sufis were quite active.

Religious institutions and officials serving in the religious field were concentrated in populated centers. In contrast, many villages in the sanjak did not have prayer houses such as mosques and masjids. The common feature of the villages lacking mosques and masjids was that they were small in number of households. 406 of the 592 settlements in the sanjak consisted of 0-20 households. It is seen that many villages such as Derebeylü and Ayan

Günay, whose revenues are allocated to foundations, appear as crowded places by population.

Through the foundations in the region, religious services, education and training activities, road safety of passengers, temporary accommodation and food needs during the journey and the food of the poor were provided. In addition to these financial needs, the spiritual needs of the people were satisfied on Tuesday, Thursday and Friday with the activities such as the reading of Qur'an and the ve aşr-ı şerif during the afternoon and feeding the poor at the Qur'an Night and Regaip Kandili. This situation shows that philanthropists pay attention to the teaching and reading of the Quran and that it is an integral part of daily life by performing certain intervals of time. In addition, it indicates that the Turks paid special attention to the Regaip and Kadir nights with unique preparations and this tradition lived in the sanjak of Kocaeli.

There were people who were descendants of Muhammad known as sayyid in Ottoman records. It is understood that they lived in different parts of the sanjak of Kocaeli. The number of sayyids was 3 in the Kuster Village of Kandıra; 2 in Yenice Kal'a of Yoros while there were 23 such people in Iznik's Muslihiddin Hoca District, 3 in Görele District, 1 in Hamza Bey Village and 7 in Karadığın Village. However, in the tahrir book containing these records, no information was given about the names of the sayyid and the professions they were dealing with.

Names such as Hacı Hasan, Hacı Kısahan, Mustafa Khalifa, Ak Hodja, Sofu Dede, Ahmet Fakih, Sheikh Ali Dede, Pir Ahmet, Mehmet b. Ramazan, Derviş, Dede, Sofu, Mehmet Çelebi are also elements bearing the traces of religious life in the sanjak. It is possible to see the effect of sufism on some of these person names.

Traces of religious life are seen in the names of villages and mezras such as Hacı Şeyh, Hüseyin Hacı, Hacı Yusuf, Sofuoğlu, Fakioğlu, Caliph Viran, Kadılar, Hocaköy, Hacıköy, Akkilise, Alacakilise, Akça Church, Çanlı, Derekilise and Papaslık.

It is possible to see the traces of religious life in the names of temples, imarets, lodges, madrasa foundations, people and places in the tahrir records.

